

1. FÖRE NÄRINGSFRIHETEN

1.1 EKONOMISKA VERKSAMHETSFORMER I AGRARSAMHÄLLET

1.1.1 Olaus Magnus och den inbördes hjälpen

De folkliga lagbildningarnas rottrådar sträcker sig långt tillbaka i historien. Säkert till vikingatiden, kanske ännu längre. När Sveriges siste katolske ärkebiskop tillika föreståndaren för den heliga Birgittas hus i Rom Olaus Magnus 1555 utgav sin Historia om de nordiska folken, som det första stora verket om svenska folkets liv, framställde han självorganiseringen och den inbördes hjälpen som fast etablerade och självklara inslag i samhället. "Naturen bjuder människorna att göra livet lättare för varandra" skrev Magnus och tillade att Gud lönar allt gott verk. Som exempel från lantbruket anfördes bl a gödslingen vid vår- och höstdag-jämningarna då alla grannar hjälptes åt och avslutade arbetet med en "glad och rundlig" måltid, som i folkmun kallades möggille eller dyngkalas. På samma sätt gick det till vid sådd och skörd och vid vinternätternas tröskning i byarnas gemensamma kornbodar. Kvinnorna hade fasta arbetslag för de stora brödbaken på våren där man enligt Magnus framställde bröd med 16 - 20 års hållbarhet och vid ölbrygden och ostberedningen.

Återkommande kollektivt organiserade arrangemang var vidare vintermarknaderna i Lappmarken, Uppsala, Strängnäs och i Oviken i Jämtland. Stakningen av vintervägar och uppförandet av härbärgen för att upprätthålla handeln under den kalla årstiden var andra gemensamma angelägenheter, som från götalandskapen spritt sig till angränsande områden. Allmogens uppbåd av krigsfolk byggde på inbördes hjälp liksom varningssystemet med vårdkasar på högt belägna platser. Vintertid uppförde ungdomen snöfästningar för att träna belägring, stormning och försvar och öva strid i förband.

Olaus Magnus betraktade uppenbarligen den inbördes hjälpen som ett utflöde av Guds plan för människorna och deras samfundsbildningar. Samverkanstraditionen var förankrad i den årscykel av göromål som bildade bondeåret men den omfattade också samfärdseln, handeln och värnet av befolkningens liv, land och egendom.

Lagbildningarna lämnade inga markerade avtryck i lagstiftningen. Den ursprungliga termen för kompanjonskap var felag, vilken efterhand undanträngdes av bolag eller widerlaegning. Felag eller bolag innebar egendomsgemenskap och kunde både finnas mellan äkta makar och i kontraktsform mellan andra personer t ex för att få till stånd partrederier vid handelsresor. Felag fanns redan på vikingatiden och tillämpades både av stormän och av allmoge. Hjalmar Hammarskjöld framhöll i sin utredning 1890 bestämmelser i Yngre Västgötalagen om förhållandet mellan ägare och brukare vid jordlega där den senares insats utgjordes av arbete och ibland kreatur och redskap men där investeringar under avtalstiden gjordes gemensamt och avkastningen i regel delades lika. Motsvarande regler fanns även i Svealand. Principen tycks ha varit att insatserna förblev i enskild ägo medan den gemensamt förvärvade egendomen delades. När ett avtal ensidigt bröts utgick böter till den förfördelade.

Andra lagbildningar, som förekommer i landslagarna är föreningar för vinterfiske, för infångande av bisvärmar (där markägaren och bisamlaren delade "vinsten"), för gemensam kolning, för vallning av boskap och för brandstod. Vidare förekom bolagsbildningar inom handeln - särskilt skeppsfarten - vilka bl. a omtalas i Bjärköarätten och Visby stadslag och avsåg gemensamma kapital- och arbetsinsatser. Där fanns även termerna sendeve, som avsåg kommissionshandel och widerlaegning, som avsåg bolag med gemensamma kapitalinsatser och delade resultat och även kunde fungera som kommanditbolag med en "herre" som huvudman och "knapar" eller "knektar" som medägare. Regler om gemensamt ansvar fanns i

vissa fall i landskapslagarna och lagfästes på handelns område 1673 men tycks först i 1734 års lag ha utsträckts till andra företag. Däremot var det en öppen fråga om ansvaret skulle fördelas lika mellan alla delägare eller i förhållande till insatserna. För lån som tagits ”med samnad hand” – d.v.s. av alla gemensamt – var emellertid ansvaret solidariskt och obegränsat.

Sune Åkerman har beträffande Lule älvadal under perioden 1300–1800 konstaterat att man där levde i storfamiljer på upp till 30 personer med mångsidig näringsverksamhet och vidsträckta geografiska kontakter. Exempel på gemensamhetsprojekt var svedjebruket, jakten på björn, varg, älg och säl och handelsresorna. Med början under 1500-talet kom bondenäringsarna i Norrland att alltmer regleras av statsmakterna men det var först 1800-talets ekonomiska omvälvningar, som i grunden stöpte om de gamla samverkansmönstren i enlighet med en ny tids krav. 1

1.1.2 LAGBILDNINGARNA

1.1.2.1 By och byalag

Utmärkande för bondesamhällets ekonomi var främst dess mångsidighet. Bonden var boskapsskötare, hantverkare, skogskar och fångstman i lika hög grad som åkerbrukare, vilket ställde stora krav på kunskaper och färdigheter på en rad olika områden. Gränserna mellan de olika näringsfången var ofta flytande. Den sammansatta ekonomin skapade ett rörligt arbetsår. Den gav också upphov till en bred och mångfasetterad social och ekonomisk organisation. Någon total självhushållning var det aldrig fråga om. Man måste alltid komplettera den egna livsmedelsproduktionen med tillförsel utifrån. Självfallet fanns det många lokala och regionala särdrag. Skogsbönder bytte hantverksprodukter mot slättböndernas spannmål, fiskare skaffade sig jordbruksprodukter i utbyte mot fisk etc.

En uppfattning om hur sammansatt landsbygdsekonomin var visar exempelvis landshövdingen Johan af Wingårds berättelse för Värmland 1815 där han vid sidan av bergs-, skogs- och åkerbruket presenterade en rad binäringar. För områdena vid Väneren och vid de andra större sjöarna var fisket viktigast. Därefter kom olika slags skogs- och snickeriarbeten dels för arbetsvandrare huggare och timmermän i de angränsande landskapen sommartid dels i form av möbeltillverkning m.m. hemmavid under vintern. På vintern gav även körslor i Bergslagen och tröskningsarbeten i närområdet välbehövligena sidoinkomster. Handeln med oxar, som köptes i Västergötland och avyttrades i Bergslagen gav enligt landshövdingen 75-100 procents avkastning för allmogen i landskapets östra härad. En specialitet var brytningen och transporter av takskeer i Glava socken. Därutöver förekom timmerflottning, kolning för bruken, båtfrakter och transporter till bruken av spannmål, sill och salt. Tjärbränningen ansågs däremot eftersatt liksom städernas hantverkerier.

Även om det enskilda hushållet var den centrala produktionsenheten i det förindustriella Sverige, fanns det stort behov av samarbete i större grupper. Den viktigaste av dessa var byalaget. Byn var den minsta, enhetligaste och äldsta samhällsbildningen i landet. Byarna hade utvecklat egna organisationsformer i århundraden och så småningom kände statsmakterna ett behov av att stärka sitt inflytande över dem. Därför utfärdades 1742 en mönsterbyordning, som syftade till en fastare organisation av byväsendet i landet. Den baserades delvis på äldre byordningar, som bönderna själva upprättat. Någon total likriktning var det emellertid inte fråga om. Även de byordningar, som tillkom efter 1742 uppvisar betydande variationer.

Bystämman antog byordningen och övervakade att den efterlevdes. ”Ingen församling i vårt land har vörnadsvårdare anor än bystämman. Hon är moder både åt häradsting och riksdag” skrev den framstående folklivsforskaren Sigurd Erixon. På bystämman var endast de

besuttna bönderna representerade. Jordinnehav var en förutsättning för inflytande, däremot är det osäkert om storleken på detta spelade någon roll. Bystämmans ordförande var åldermannen. Denne kunde väljas men det var också vanligt att sysslan roterade mellan byamännen. Närvaro vid stämman var obligatorisk, frånvaro kunde straffas med böter. Åldermannen hade en rad uppgifter. I många bygder skulle han hålla tjur och galt för byns behov om inte denna skyldighet roterade bland bönderna. Han fungerade som värd vid gillen och fester. Ibland skötte han också skatteuppbörden. Han sammankallade bystämmorna och ledde förhandlingarna, ansvarade för räkenskaper, gemensamma arbeten och ordningen i byn. Åldermannens myndighetstecken var en stav där byamännens initialer ofta var inristade.

Andelarna i byn var varje familjs eller ägares privata tillhörighet. De kunde ärvas och - med vissa restriktioner - säljas. Tomten var privat område och lades med solskiftet till grund för andelarnas storlek. Sambruk av åkerjord förekom knappast alls. Gemensamhetsbruket omfattade fr a beten, allmänningar, skogsmark och fiskevatten. 2

Många byar hade skrivna eller tryckta byordningar. De äldsta upptecknades under 1600-talets förra hälft men föregicks av muntliga stadgar och sedvanerätt. Upptecknandet av byordningarna på 1600-, 1700- och 1800-talen utgjorde en motsvarighet till skriftfästandet av landskapslagarna under medeltiden. År 1742 utfärdade som nämnts riksdagen en mönsterbyordning.

Byordningen reglerade byamännens gemensamma angelägenheter och stadfästes ibland av häradsrätten. Främst behandlades samarbetet inom boskapsskötseln och där särskilt stängsel- och hägnadsskyldigheten. I norra Sverige stadgades också att färden till och från fäbodarna – den s.k. buföringen – skulle ske gemensamt. Andra viktiga områden var utnyttjandet av samägda skogar och fiskevatten. Skogens träd användes till virke och ved men också i tjärdalar och kolmilor. Virkesuttagen måste därför regleras och fördelas mellan delägarna. Fisket bedrevs gemensamt eller genom att fiskeplatserna roterade mellan byamännen. Ibland styrde bystämman också användningen av sågar och kvarnar.

Bystämman ansvarade vidare för brandskydd och fattigvård och avgjorde om obesuttna skulle få slå sig ned i byn eller inte. För fattigvården underhöll byamännen som regel en fattigstuga. Luffare fick vanligen logi genom ett turordningssystem gårdarna emellan. Bystämman kunde också utdöma böter för spel, fylleri, skörlevnad m.m. men någon rättslig instans i vanlig mening var den inte. Tvister fördes i regel vidare till häradsrätten.

Byalaget var mera en administrativ enhet än en ekonomisk eller juridisk. Man uppställde och övervakade de regler, som behövdes för att underlätta den dagliga samexistensen mellan byns invånare. Med den praktiska sidan av närings- och arbetslivet tog man mindre befattning. Vissa regionala skillnader fanns. I Norrland reglerade bystämmorna främst utnyttjandet av gemensam egendom medan de i mellersta och södra Sverige mera befattade sig med grindar, hägnader, betesgång, sådd och skörd.

1.1.2.2 Samägande och samdrift inom lantbruket

Kännetecknande för det förindustriella samhället var den rika floran av folkliga lagbildningar uppbyggda kring samägande och samarbete. En del av det ekonomiska samarbetet reglerades av byalaget. Men för det praktiska genomförandet fanns en rad fasta och tillfälliga lagbildningar. Det gällde såväl gemensamt ägande och nyttjande av naturresurser och anläggningar som gemensamma arbetsinsatser. Lagbildningarna skiftade till karaktär och inriktning i olika landsdelar men de grundläggande mönstren och principerna var desamma. De representerade en mycket gammal samarbetstradition.

Lag och lagbildning är enligt Olof Hasslöf gamla benämningar på företeelser som också kallas sammanslutningar, sällskap, föreningar, förbund, kompanier eller organisationer. Ordet lag förekommer ofta som andra led i sammansättningar, vilkas första del anger det ändamål för vilket man lagt laget”, d v s bildat organisationen. Några exempel på vanliga sammansättningar grupperade efter ändamål är:

- bolag, grannelag, byalag
- ägolag, värnalag, åkerlag, fäbodlag
- arbetslag, skördelag, slätterlag, ystelag, jaktlag
- huggarlag, körarlag, flottarlag
- fiskelag (benämnda efter redskapen), backelag, dörjelag, garnlag, notlag, vadlag, trållag
- reselag, båtlag, skeppslag, roslag
- ploglag, kvarnlag, såglag
- bergslag, gruvlag, hyttelag
- matlag, bjudlag, danslag

Dessa och andra folkliga lagbildningar visade genom sin talrikhet och mångsidighet att samverkanstraditionen intog en betydelsefull roll i allmogens arbets- och näringsliv. Allmogelagen var i stort sett av tre slag, som skilde sig åt genom villkoren för medlemskapet med vidhängande rättigheter och skyldigheter. En typ var enhetliga lag med jämställda medlemmar, som själva styrde sin verksamhet och delade avkastningen genom lotter, som anpassats efter medlemmarnas individuella insatser som exempelvis båt- och fiskelag. En annan lagtyp bestod av två hälfter av vilka den ena var en kapitalsammanslutning med bestämmanderätt över verksamheten medan den andra var ett arbetslag med lydnadsplikt och löneersättning. I vissa av dessa lag deltog kapitalintressenterna själva i arbetet men ofta representerades de av lejd arbetskraft. Exempel var åkerlag, ploglag, värnalag, fäbodlag och skifteslag i lantbruket. En tredje lagtyp var byteslag för utväxling av arbetshjälp i sysslor, som säsongvis krävde arbetskraft utöver familjens. Till dessa hörde slätterlag, skördelag, bygglag. I dessa kombinerades samvaron i regel med traktering och festligheter som skördefester, taklagsfester och reseglän. Bjudlag bildades för umgänget vid jul, påsk och midsommar eller vid bröllop, barndop, födelsedagar och begravningar där deltagandet reglerades av släkt-, grannskaps- eller vänskapsband.

Inom boskapsskötseln var samarbetsgemenskapen stark över hela landet. I Skåne vallades byns boskap av en gemensamt anställd herde. Ibland skapade flera byar gemensamt bete genom att mot varandra gränsande vångar samtidigt lades för fädot. Då uppkom ett s.k. vångalag. Ännu mer utvecklat var samarbetet inom fäbodkulturens område där delägarna bildade fäbodlag, vilka kunde bestå av gårdar från flera byar. Inom fäbodlagen fanns ibland vallag och mjölkproduktionen sköttes i regel av anställda stintor. Vidare förekom samägande och samslätter av skogsbeten och naturrängar och gemensamma inköp av avelsdjur. Samägande av anläggningar, som enskilda gårdar var för små för att åstadkomma på egen hand var vanligt förekommande. Det kunde exempelvis gälla smedjor, sågar, torkstugor, kvarnar, vadmalsstampar och ”brytestugor” för linberedning. 4

1.1.2.3 Arbetsbyten

Vid sidan av de fasta lagbildningarna spelade arbetsbytena en framträdande roll. Dessa hade ofta karaktären av fördröjda byten, vilket innebar att man inte väntade sig någon omedelbar motprestation. På så sätt uppstod ett utbrett system av ömsesidiga fordringar utan att man för den skull strikt bytte vara mot vara eller tjänst mot tjänst. Det rörde sig ofta grannhjälp där två

eller flera gårdar bytte arbetskraft och redskap med varandra. Men ibland var det också så att olika hushåll kompletterade varandra. Det var t ex fallet i samarbetet mellan fiskare och bönder i många kustbygder.

I de södra landskapen kallades ofta detta slag av institutionaliserat arbetsbyte för arbetsgille, ett ord som dock ibland användes enbart för den fest, som avslutade den gemensamma arbetsinsatsen. Bland festerna ansågs åldermanna- och slättergillena vara de förnämsta. Exempel på situationer när arbetsgillan organiserades var nyodling, gödselspridning, slätter, skörd, byggnation, transporter och tjärbränning. Också kvinnorna hade arbetsgillan vid t ex ystning, bakning, kardning och skäktning. Elin Wägner har vittnat om vilken betydelsefull social roll dessa gillan spelade för kvinnorna i Varend. 5

1.1.2.4 Arbetsvandringar och arbetslag

Arbetsvandringar hade förekommit i Sverige alltsedan medeltiden men ökade i omfattning under 1700- och 1800-talen p.g.a. det pressade försörjningsläget på landsbygden och att den begynnande industrialiseringen krävde mera säsongarbetskraft.

Dalarna var det stora arbetsvandrarskapet. Dalfolket vandrade sommartid främst till Bergslagen och Mälardalen. Dalkarlarna sysslade mest med nyodling, dikesgrävning och byggnadsarbeten medan kullorna sökte sig till servicenäringarna i Stockholm där de också förekom som mursmäckor och roddarmadamer. Det dalska "herrarbetet" utmärkte sig genom sin fasta organisation. Man vandrade i lag och arbetade under egna förmän, vilka förhandlade med arbetsgivarna och förde lagets räkenskaper. Man hade ofta också gemensamma härbärgen. Herrarbetet var ekonomiskt betydelsefullt. Utan detta hade knappast Dalarnas befolkningstal och småbruksstruktur kunnat upprätthållas.

Småland, Halland, Blekinge och Värmland var andra stora arbetsvandrarskap. Från Småland och Blekinge rekryterades en stor del av rallarna medan värmlänningarna främst arbetade i den norrländska träindustrin. Arbetskraften från dessa landskap var dock inte lika fast organiserad som dalfolket. Det förekom också arbetsvandringar till sillfisket i Bohuslän, till Norge (Lofotenfisket och skogsbruket) och till jordbruken i Danmark och Nordtyskland, vilka ofta ledde till stadigvarande bosättning på de nya arbetsorterna.

Vandringsarbetarna hämtade sina organisationsformer från den bondemiljö de utgick ifrån. Särskilt dalkarlarnas och värmlänningarnas lagbildningar med valda förmän hade denna bakgrund. Samma typ av organisation förekom också i de skånska betkampanjerna och i den Bohuslänska sillindustrin.

Systemet med arbetslag övertogs senare av en del av industrialismens arbetargrupper, bl a inom skogsbruket och flottningen. Skogsskiftena utlämnades vanligen på beting till en lagbas, som oftast var en körare med egen häst. Denne förband sig att avverka och leverera timret vid en viss tidpunkt på våren och svarade både för rekrytering och avlöning av arbetslaget, vilket sedan arbetade helt självständigt. Flottningsarbetet organiserades efter samma principer. Basarna tog bestämda älvsträckor på entreprenad och rekryterade själva sina arbetslag.

Rallarnas arbetsorganisation påminde om skogsarbetarnas. Även här var det basarna, som svarade för kontraktsskrivandet och anställde folk och bergsprängare, schaktare, tippare, grus- och räsläggare arbetade i olika lag ofta med namn efter basarna. Lagen, som kunde bestå av mellan 5 och 50 personer, bildades vanligen på hemorten och det hände att järnvägsbolagen genom kungörelser i kyrkorna uppmanade folk från samma trakt att arbeta tillsammans för att underlätta sammanhållningen. Principen med autonoma arbetslag fanns också inom stuveriarbetet, stenhuggeriet, byggnadsverksamheten, sågverksindustrin och

järnhanteringen. Lagorganisationen var enkel och flexibel och entreprenaderna i regel tidsbegränsade. 6

1.1.2.5 Skeppslag och bondeseglation

I tidiga källor är skiplag, skipreida, roslag och skibaen benämningar på lokala enheter, som låg till grund för den marina organisationen vid uppkomsten av de nordiska staterna. De skeppslag, som riksbildarna knöt an till, hade bildats för fiske, sjöfart och andra näringsfång. Om detta ger emellertid det skriftliga källmaterialet få och fragmentariska upplysningar. Eftersom endast ett fåtal kunde läsa och skriva bevarades de regler och sedvänjor, som styrde näringar och samfund på andra sätt än genom skrift.

Somliga skeppslag bildades av personer, som bidrog med både kapital och arbete. Andra tillkom genom att några medlemmar enbart tillsköt kapital medan andra svarade för arbetsinsatserna. Behållningen fördelades i båda fallen efter lotter. De, som bidragit med både kapital och arbete tilldelades s.k. hellotter medan de, som bara presterat endera fick halvlotter, kallade båtlotter eller skuteparter respektive manslotter eller slitparter beroende på insatsernas art.

Skeppslaget bildade en sluten krets. Ingen fick lämna gemenskapen utan medgivande av de övriga. Reglerna var lika för alla. De gemensamma angelägenheterna avgjordes av samtliga medlemmar samlade till "skiparastefna", som hölls vid masten när man var till sjöss och vid landgången när skeppet låg förtöjt.

Godsmängderna, som laget medförde på sina färder var lika stora för alla. Styrman fick för gemensamma utgifter för lots, tolk o l medföra en tredjedel mer än övriga. Skeppslag med sådana regler bildades för köpfärder, som medlemmarna företog för att driva egen handel. En annan typ av skeppslag bestod av två olika medlemskategorier. Den ena ägde farkosten och deltog aktivt i seglationen eller fisket. Den andra gjorde sina insatser enbart i form av arbete. Bägge grupperna bestämde gemensamt över verksamheten. Deras organisation kallas i tidiga källor förning (ty. Voringe, fra. Portage). Förning var de varor, som en resande köpman skeppade för sin egen handel. Hans vederlag för arbetet med seglationen bestod i rättigheten att disponera en del av skeppets lastutrymme för sin förning. Denna rättighet utnyttjades på olika sätt. En del besättningsmän handlade med egna varor, andra medförde "sändeve" (sändegods, skickebud). Om detta innebar betalda uppdrag för hemmavarande köpmän fick sjömannen ersättning av dessa d v s hyra för det utrymme, som befraktarna utnyttjade genom honom. I stället för dispositionsrätt över lastutrymme kunde besättningsmännen få kontant betalning för sitt arbete. Den kallades och kallas fortfarande för hyra och inte för lön som i andra sammanhang. På sjömannspråk skilde man att "segla på hyra" från att "segla på part".

Skeppslagen hörde hemma i allmogekretsar där man sent lärde sig behärska skrivare- och bokföringstekniken. Skeppslagets folk har därför sällan efterlämnat skriftliga kvarlevor eller redogörelser för sina företag. Uppgifterna om skeppslagen härrör därför mestadels från utomstående - ofta konkurrenter - och är fragmentariska och polemiska. Både adel och präster ansåg att bondeseglationen drog arbetsfolk från lantbruket och motarbetade dem därför.

I förhållande till borgarståndet gällde tvistefrågorna anskaffningen av fartyg och företagsorganisationen. Tidiga upplysningar om detta finns i en skrivelse, som ingavs av Göteborgs representanter vid riksdagen 1682. Där framhölls att det är "för Borgerskapet alldeles omöjligt att kunna här utinnan med bemälte bönder aemulera, eftersom, hvad timeragen angår, så köpa bönderne skepzwirket i skogarne för een ringa penning och af förstehanden, dhet the dherifrån med egit folk och egne ökar framskaffa, dheremot Borgarskapet nödgas ofta at fembte och siete handen thet i dyraste penningen opköpa och med egit folk och arbete, så ock sielfwe med egne söner och drängar fara och sägla, dheremot

Borgarna stora kostnader till arbetz- och byggningsfolk göra måste och alltid medh hyrede skeppare och skeppsfolk resan fortsättia, så kunne och bönderne dheras skep och fartyg af aget afwel med victualie persedlar uthan tull eller accis sielfwe proviantera, hwilket Borgaren alt måste kiöpa...”

Ett liknande anförande hölls av prosten Jacob Serenius från Nyköping i riksdagen 1762 ”Norrländningen hugger stocken på egen skog, sågar den på egen sågqvarn, för brädet i eget skepp, som han timrat af eget virke och tjärat med egen tjära. Den ene redaren är repslagare, den andra brygger och bakar matsäcken, en tredje är skeppare, styrman eller matros och hans pojke är kajutpojke, och lefva alla af hård kost. Stockholmare åter måste köpa allt, lega dyrt folk och hålla styvt kosthåll, ty annars rymmer besättningen.” Borgarna i städerna vid Bottniska viken och övriga Finland anförde 1800 att bondeseglationen ”gifwer anledning till oordentligt förhållande wid tjenstehjons antagande i det dessa icke lönas med penningar, utan efter wissa betingade förmåner, bestående i förning af landets produkter.” Allmogen i Västernorrland genmälde 1802 att ”när Bonden sjelf idkar sjöfart med eget folk... Fartygsägaren och Manskapet arbeta gemensamt.”

En annan tvistepunkt gällde seden att skutelagens medlemmar tog skickebud för sina grannar, vilket stadsborna sökte motverka genom begränsning till delägarnas eget byalag. Mot detta framhöll allmogen att de flesta byar bestod av alldeles för få mantal och att grannbegreppet måste ha vidsträckt omfattning. En tredje punkt gällde fartygens storlek, som de privilegierade ville minska så att de endast tillät transporter till närmaste stad, marknads- eller lastageplats.

Bondeseglationen hade gamla anor och var mycket utbredd. Redan under tidig medeltid ompände den hela Östersjöområdet och de gotländska bondeköpmännen hade exempelvis eget handelsfaktori i Novgorod. De bedrev också en omfattande seglation på England. På Västkusten svarade under 1600-talet bönder på Onsalahalvön för en betydande del av den svenska handeln på Cadiz i Spanien, som var den tidens viktigaste europeiska import- och omlastningshamn för varor från Syd- och Mellanamerika. Roslagsbönderna seglade malm från Utö gruvor till Norrland och därifrån trävaror till Tyskland, England, Amerika och Australien. Även på Åland och i Finland förekom en omfattande bondeseglation.

Under 1800-talet och särskilt under Krimkriget blomstrade bondeseglationen i södra Bohuslän, norra Halland, Österlen, Kalmarsundsområdet, Roslagen och Västerbotten. I början av 1900-talet hade t.ex. Brantevik utanför Simrishamn 100 seglande skepp och var störst i landet på detta område. I Bottenhavet bedrevs en omfattande husbehovsseglation med s.k. haxar där fisk, tran, skinn, pälsverk, tjära och bräder byttes mot järn, salt, spannmål, lin och hampa. Viktiga mötesplatser fanns i Stockholm och Mälardalen men också i Medelpad och Ångermanland. En långvarig strid om rätten att segla med däckade fartyg avgjordes till norrlandsböndernas fördel 1786 (för övriga landet 1823). Vintertid sköttes transporter till lands av specialiserade bondeköpmän – s.k. förbönder eller sörkörare – vilkas handelsrättigheter lagfästes 1789.

Handelssjöfarten på Bottenhavet och Bottenviken har intresserat många forskare, särskilt det s.k. bottniska handelstvånget – d.v.s. den långvarig reglering – som inleddes när Stockholms borgare på 1200-talet började kräva företrädesrätt till handeln i området. Trots allmogens motstånd fick de i enlighet med tidens ekonomiska doktriner sitt monopol i Magnus Erikssons stadslag och därefter konfirmerat i talrika förordningar. Handelstvånget avskaffades 1765 men landsbygdsallmogens handelssjöfart fortsatte trots det att vara en omstridd fråga ännu i många år.⁷

1.1.2.6 Bergsmän och bergslag

Järnhanteringen utvecklades under medeltiden till en näring med nära anknytning till lantbruket. Bergsmännen kombinerade gruvbrytning och järntillverkning med åkerbruk och boskapsskötsel. Hyttorna var i regel samägda medan malmbrytningen sköttes av hushållen var för sig. På samma sätt omfattade arbetsorganisationen både kollektiva och individuella inslag. Till de förra hörde byggnadernas underhåll masugnens uppvärmning och nedblåsning, till den senare blåsningen och transportererna. Delägarna i en hytta utgjorde ett hyttlag, vilket styrdes av en hyttstämma och en hyttfogde, som utsågs genom val eller turgång.

På samma sätt fanns gruvlag, vilka emellertid skilde sig från hyttlagen. Medan hyttan ägdes kollektivt och krävde kooperativt arbete före och efter ett individuellt nyttjande - blåsningen - så var gruvan vanligen kollektiv egendom, som bröts gemensamt och där produkterna delades mellan lagets medlemmar. Hyttlagens delägare hade del i vinsten och andelarna kunde köpas och säljas. Man delade också på investeringarna och fungerade som arbetsgivare för ett efterhand stigande antal gruvdrängar och gruvpigor. Under 1600- och 1700-talen krävde pumpar, uppfodringsanläggningar, polhemshjul och stånggångar allt större investeringar. Under 1800-talet behövde järnverken ytterligare kapitalinsatser, vilka blev alltför betungande för bergsmännen, som i stället blev kolleverantörer till järnbruken.

Arbetet i gruvorna och hyttorna utfördes länge av bergsmännen och kring varje hytta uppstod en by av bergsmansgårdar. Ett bergslag bildades när flera hyttelag slog sig samman. Bergslagen styrdes av en särskild lagstiftning - bergsrätten - och hade egen domstol i bergstingsrätten. Högsta instans var Bergskollegium. Antalet bergslager var som mest 23 och de kom efter hand att ge namn åt hela det gruvområde, som sträcker sig över norra Götaland och Svealand från Uppland och Östergötland i öster till Värmland och Dalarna i väster.

Under 1600- och 1700-talen dominerade det svenska järnet världsmarknaden men sedan man i England lyckats med att använda kol i järnframställningen ändrades situationen radikalt i början av 1800-talet. År 1803 fanns 340 stångjärnsbruk men därefter orsakade den hårdnande internationella konkurrensen en omfattande bruksdöd i Bergslagen. Bergsmännens småskaliga hyttor och hamrar försvann, en koncentration till stora anläggningar ägde rum och bolagsintressena tog över.

Bergsmännen räknades till bondeståndet och åtnjöt vidsträckt skattefrihet. Deras antal minskade från 4 300 1825 till 3 400 1845. Orsaken var att större bruk integrerade bakåt till masugnar och gruvor. Det gällde också Falu gruvans andelsägare med kopparhyttedrift, vilka efter 600 år med denna företagsform övergick till aktiebolagsdrift 1888. Den egentliga striden stod dock om järnbergsmännen, vilka av Jernkontoret och de stora bruksägarna beskyldes för slöseri med kol och för att framställa underhaltiga produkter. Försök till sambruk i större skala hade misslyckats, vilket påskyndade bergsmansrörelsens uppgående i de privata storföretagen.

Gruvdriften hade alltför länge behållit sin smådriftsmässiga organisation. Stripa gruva bearbetades exempelvis ännu på 1820-talet ”vanligen endast under sommaren på det gamla sättet att gruvans delägare skickade dit sina drängar och pigor, som bröto nätt och jämnt så mycket malm som åtgick till brukningen under vintern. Malmen, som medelst körvind hissades upp ur gruvan, lades i så många hopar som gruvans ägare voro. Om hoparna kastade man sedan lott.” Metoderna inom gruvdriften motsvarades av en hantverksmässig tillverkning av tackjärn. Bergsmännens finansiella resurser var blygsamma och deras hyttor små även efter den tidens standard.

Bergshanteringen hamnade tidigt i merkantilismens hårda regleringsmaskineri. Den reglering, som existerade i början av 1800-talet avsåg främst att förebygga brist på skog. Man reserverade skogarna för gruvdriften och tackjärnsframställningen medan stångjärnsproduktionen spreds ut över större områden. För att hålla nere priset på träkol hade man ålagt

allmogen kolning och transporter för brukens behov. Statens ingrepp omfattade också handeln med järn. Det var förbjudet att importera både tack- och stångjärn. Tackjärn fick inte heller exporteras eftersom det var en högvärdig råvara, som skulle reserveras för den inhemska industrin. När det gällde stångjärn tilldelades bruken produktionskvoter i avsikt att hålla nere priserna på råvaran och minska åtgången på träkol.

Ännu i mitten av 1830-talet svarade bergsmännen för ca 65 procent av tackjärns-tillverkningen inom bergslagerna. Vid denna tid fann dessa också en talesman i skriftställaren Georg Swederus, som menade att en liberalisering av näringen skulle medföra en effektivare produktion och rädda den gamla bergsmansdemokratin. Ett initiativ i samma riktning var tillkomsten av Bruksägarnas hypotekskassa 1833, vilken var landets första.

De nya idéernas genombrott inom bergshantering inträffade under perioden 1820–60. De avgörande reformerna kom på 1830- och 40-talen och 1846 avskaffades i stort sett de produktionsregleringar, som under lång tid hämmat utvecklingen. I fråga om tackjärnet lyftes exportrestriktionerna 1856 och 1859 föll de sista skrankorna. Bergshantering innefattades därefter i den allmänna näringsfrihet, som infördes 1864.

Samtidigt med avregleringen upplöstes den gamla organisationen av bergslagerna. På kanslisvenska uttrycktes det som att "till följd av den frihet, som sålunda blivit medgiven jämväl för tackjärnstillverkningen, kommer den skyldighet till blåsning i hytta eller masugn som hittills ansetts åligga bergsmansjorden, att upphöra och nuvarande hyttelag inom tackjärnsbergslagen att ej vidare utgörs tvungna föreningar, vadan lotter i hyttorna kunna även utan sammanhang med bergsmansjord förvärvas och innehavas."

Utvecklingen var förberedd sedan länge. Efter 1810 hade det i praktiken inte funnits några hinder för bruksägare att förvärva bergsmanshemman och bli delägare i hyttelagen. En kännare som Arthur Montgomery menade att skeendet var följdriktigt: "För att hyttelagen skulle ha kunnat sköta produktionen effektivt skulle det ha krävts att vart och ett av dem arbetade kooperativt, i sambruk. Men det visade sig vanskligt att få till stånd ett sådant arrangemang. Förordningen av 1859, som upplöste den gamla organisationen, underlättade därför övergången till mera effektiv teknik." I sitt betänkande 1890 meddelade Hammarskjöld att gruv- och hyttelag mestadels organiserades som oregistrerade aktiebolag med påtagligt arkaiska inslag från deras lagekonomiska förflutna inte minst i fråga om delägarnas ansvarighet. Han redovisade också samverkansföretag för underhåll av stånggångar, tillverkning av sprängämnen och inköp av träkol. 8

1.1.2.7 Fiskelagen

Gränsdragningen mellan agrara och maritima näringar var länge diffus. De flesta bönder med tillgång till fiskevatten fiskade till husbehov och fiskare och skeppare drev ofta jordbruk och boskapsskötsel vid sidan om sina huvudnäringar. Det fanns därför en glidande skala: bönder - bondefiskare - fiskarbönder - yrkesfiskare. Upplandslagen reglerade t ex rätten till fiskevatten som en avspeglning av rätten till jord: "Åker skall råda för äng, ängsteg för skogsteg, skogsteg för strandteg och strandteg ut i vattnet. Vattnet skall skifta notvarpen." Först med övergången från självhushållning till penninghushållning skärptes gränserna mellan agrart och maritimt.

Medan bohuskusten helt dominerades av yrkesfiskare skedde i Halland - Skåne och längs Östersjökusten en gradvis övergång från fiske till jordbruk. Särskilt Östersjökusten hade länge en stor fiskarbondetäthet. Där fanns också en maritim motsvarighet till fäbodväsendet i de s.k. utskärsfiskelägena för säsongfisket. Eftersom ostkustens fiskevatten redan under medeltiden underställdes kronan kom utskärsfiskelägena att styras av statliga bestämmelser. Fiskelägena fick status av hamn och staten påbjöd hamnskrån för att reglera förhållandena där. Alla fiskare var medlemmar av hamnlaget, som leddes av en hamnfogde.

Efterhand förvandlades emellertid hamnlagerna till instrument för självstyrelse i fiskelägena och de statliga hamnordningarna ersattes av lokala. Fiskarna valde själva förtroendemän, skipade rätt, reglerade fisket och underhöll de gemensamma anläggningarna. Hamnlaget utvecklades successivt från en statlig kontrollapparat till att bli en motsvarighet till böndernas byalag. Denna utveckling stärkte fiskelägenas självhjälpsstruktur. Städernas yrkesfiskare tillhörde däremot särskilda fiskarsocieteter, vilka hade ungefär samma status som hantverkarnas skrän.

Enligt de folklivsforskare, som studerat fiskarnas arbetsorganisationer byggde dessa i hög grad på arbets- och ägandelag. Särskilt på västkusten hade dessa lag en klart egalitär karaktär. Man satsade arbete och redskap mot delar i fångsten. Lagen saknade också markerad kommandostruktur. De största, som fanns inom storbacke- och vadsillfisket, bestod av upp till 20 man. Ofta var en fiskare medlem i flera lag. Fiskets modernisering medförde endast smärre förändringar i västkustfiskets lagstruktur och motståndet mot att starta fiskekompanier och trålarrederier var kompakt. De försök, som under första världskriget gjordes att starta ångtrålarkompanier misslyckades eftersom fiskarna vägrade gå ombord som löntagare.

Denna organisationskultur har Olof Hasslöf beskrivit så här: ”I genuint fiskarespråk talar aldrig någondera parten om, hos eller av vem, på vilken båt eller var den eller den är anställd. Uttryck av typen, han arbetar på Götaverken, på Konsum och så vidare... eller jag hugger (sten) för Skandinaviska eller han har hyra på en transbåt förekommer inte bland fiskare. Det heter i stället: han är med på Bele eller i Beles lag. Jag skall med Vikingelaget. Det heter vara i lag och följa, lägga lag, komma med i ett lag men inte ta eller få anställning. Man talar aldrig heller om, vilken lön någon fiskare har eller när man fått sin löning utan i stället vilken lott man har eller när man gjort eller skall ”göra upp räkningar” eller ”byta pengar”...

På ostkusten påverkades organisationen av att rätten till fiske hängde samman med jordägandet. Därför var det i många fall gården och inte den enskilde fiskaren, som utgjorde grunden i lagbildningarna. Arbetsinsatser och äganderätter till redskap och fiskevatten var ofta ojämnt fördelade i fiskelagen. Detta var särskilt framträdande i det strandbaserade notfisket. I det havsbaserade strömmingsfisket var däremot det kollektiva inslaget starkare. Här fanns ungefär samma typ av lagbildningar som på västkusten med trålarlag och kustfiskarlag. Vidare ägde och förvaltade man ofta gemensamt hamnar, kapell, bagarstugor m.m. i utskärsfiskelägena, vilket bidrog till att stärka det kollektiva inslaget i östersjöfisket. Fiskekapellen var vanligast längs södra norrlandskusten och fungerade sommartid som gudstjänstlokaler, vintertid som förvaringsplatser och året om som sjömärken.

Kustsamhällets isolering skapade en stark sammanhållning med en utpräglad kultur av samägande och samarbete. Skepparnas partrederier, båt- och fiskelagsbildningarna, borgenskedjorna och stödet till olycksdrabbade fiskarfamiljer var manifestationer av denna kultur. Men det fanns också konflikthanteringar. Tvister om fiskerätter, hemlighetsmakeri kring fiskeplatser och konkurrens vid försäljning av fångsterna kunde fresta på sammanhållningen.⁹

1.1.3 SOCKENMAGASINEN

Tanken att lagra spannmål under goda år för att ha en buffert vid svaga skördar uppstod tidigt. Redan år 1700 fanns i Stora Tuna i Dalarna och Mo i Gävleborgs län föreningsägda spannmålsbodrar. Vid riksdagen 1723 gjordes ett försök att ta reda på om bönderna genom samverkan skulle kunna uppföra förrådshus. De svenska bönderna satte sig emot förslaget men i Finland togs tanken till vara och där utarbetades de första stadgarna för en magasinsförening 1726. De gällde för Övre Satakunta Nedredels härad och innehöll följande:

- magasinerna byggdes och underhölls av medlemmarna.
- varje bonde skulle vid normal årsväxt leverera in 4 kappar ren säd - hälften råg, hälften korn.
- magasinerna stod till sockenmännens oinskränkta disposition och under deras fria förvaltning. De fick inte styras eller disponeras av kronan eller olika ståndspersoner
- sockenmännen skulle välja förtroendemän för att bokföra inkomster och utgifter och övervaka mått och spannmålskvalitet.
- lån från magasinet skulle beviljas av sockenstämman mot säkerhet och ränta och återbetalas påföljande höst.
- vid krigsfall skulle var och en ta ut sin andel med ränta i proportion till insättningen för att undanhålla fienden livsmedel. Inte heller de egna trupperna fick betrakta magasinerna som sina.
- om en bonde avträdde sitt hemman kunde han antingen överlåta sin inestående spannmål till efterträdaren eller ta ut sin andel.

Stadgarna fastställde också prisgränserna för vad som kunde anses vara normala år. Trots att enstaka föreningar bildades - bl a i Torsåker 1730 - gick utvecklingen trögt. För att skynda på utvecklingen framlades i riksdagen gång efter annan förslag om tvångsanslutning men bondeståndet hävdade att om det skulle bli resultat måste allt tvång bannlysas. År 1734 uppmanade ständerna därför landshövdingarna att agitera för sockenmagasin men resultatet blev klint. Enligt en uppgift var det bara Orkesta i Stockholms län, som följde uppmaningen.

Missväxten 1740–42 då staten tvingades bistå bönderna med 71 000 tunnor spannmål ställde frågan i ny dager. År 1750 utgick en ny anmodan till landshövdingarna att agitera för spannmålsmagasin och nu utsändes även de finska stadgarna från 1726 som mönster. Viktigt var också att bönderna tilläts ta virke till magasinerna ur kronans skogar. Föreningsbildandet tog fart men erfarenheterna visade att 1726 års stadgar inte var tillfredsställande och att bönderna hade svårt att klara bokföringen. Vid riksdagen 1756 fick därför bonderepresentanten Jacob Larsson från Lidetorp i Värmland uppdraget att utarbeta nya stadgar och anvisningar för räkenskapsföringen. Han använde sig därvid av de erfarenheter, som gjorts i Nysunda sockens magasinsförening, som grundats 1750. Resultatet blev ”Project Til Förening och Reglemente wid Sockne-Magaziners inrättande”, vilket anbefalldes 1757 och tjänade som förebild för senare stadgar. Huvudpunkterna var följande:

- magasinet skulle byggas av de jordägande sockenborna
- ingen fick utestängas från deltagande och var och en fick sätta in så mycket han ville. Sedan föreningen bildats skulle emellertid inga nya medlemmar tas in förrän efter 4 år eftersom intäktsräntorna först måste fördelas.
- magasinet skulle helt och fritt disponeras av medlemmarna. Kronan fick inte hindra verksamheten eller ta andelarna i mät utan dessa skulle ”allenast förblifwa til uppehälle och utsäde för insättaren, des barn och arfwingar.”
- till föreståndare och sysloman skulle väljas två eller tre välkända män antingen för ett år eller för längre tid. De skulle sköta bokföringen, kontrollera spannmålens kvalitet och måttens riktighet, ansvara för spannmålens vård, fördela spannmålen och sammankalla delägarna till möte i sockenstugan.
- utlåningen skedde i april. Under missväxtår skulle de rikare lämna minst en fjärdedel av sin spannmål till de fattigare. Den, som lånade mer än den egna andelen berättigade till måste lämna borgen eller pant - det gällde också icke-delägare. Alla lån återlämnades med ränta.

- räntan fastställdes årligen och borde inte vara högre än 6 kappar per tunna och inte lägre än 3.
- vid sammanträde röstades efter insättningen så att en halv tunna hade en röst, en tunna två o s v. Mötena skulle protokollföras.
- för försummelse och vägran att fullgöra skyldigheter bestämde medlemmarna böter.
- arrendatorer kunde göra insättningar. Ingen fick låna spannmål och lämna den vidare till andra.
- spannmålen skulle tas ut senast i juni annars tvingades delägarna ta ut sina andelar som lån mot halv ränta.
- om magasinet eller spannmålen skadades p g a föreståndarnas åtgärder var de ersättningskyldiga t o m tredje årets gröda eller i lösöre.
- andra fordringar utmättes enligt lag av två nämndemän, som inte tillhörde föreningen.

För att förhindra stölder stadgades ibland att ”golv och väggar skulle vara starka och täta samt att bingarna skulle placeras minst en aln över golvet.” Magasinen uppfördes ofta på höga, fristående grundstenar, vilket gjorde det möjligt att krypa under golvet, borra hål i plankorna och låta spannmålen rinna ned i medförda säckar. Genom att höja bingarna ville man förhindra sådana tilltag.

Frihetsförklaringen gentemot staten och annan överhet återfanns i de flesta stadgar, den stadfästes också utom på punkten angående utmätning. Att säkra andelarna mot utmätning medförde en del för staten mindre trevliga konsekvenser och bestämmelserna ändrades till att endast så mycket spannmål, som motsvarade insättarens förhållanden i övrigt fick finnas i magasinet. Myndigheterna kom snart underfund med att om en bonde fruktade utmätning så satte han helt enkelt in sin spannmål i magasinet och undandrog staten en utmätningssbar tillgång.

Man valde vanligen tre föreståndare. Magasinsdörren hade därför tre sinnrikt förfärdigade lås till vilka föreståndarna hade var sin nyckel så att magasinet endast kunde öppnas av alla tre samtidigt.

Den mängd spannmål, som skulle sättas in, bestämdes av varje förening för sig och någon gemensam regel fanns inte. Som exempel kan nämnas att ett par föreningar stadgade en insättning av 4 fjärdingar per gång för varje helt hemman tills varje hemman satt in 2 tunnor.

Räntan varierade mellan 1 och 8 kappar per tunna. Det vanligast tycks ha varit 4 kappar. Av 990 undersökta föreningar tog år 1832 275 två kappar och 620 fyra kappar i ränta. På en del håll stadgades att den som brukade ett hemman också fick göra insättning och rösta utan hänsyn till jordägaren eftersom delägarskapet tillhörde hemmanet som sådant och därmed den som brukade det.

Bestämmelsen om tvångslån äventyrade hela magasinsrörelsen, ett förhållande som påtalades på 1870-talet då man diskuterade föreningarnas existensberättigande. Man fruktade visserligen att spannmålen skulle förstöras genom lång lagring men stadgandet stred mot rörelsens hela mening och innebörd.

Jacob Larsson utarbetade också förslag till fullständig bokföring, vilket tillsammans med stadgarna trycktes för utdelning i socknarna. Riksdagen var dock angelägen att framhålla att någon skyldighet att följa dem inte förelåg. De skulle endast tjäna som ledning och förebild. Åren 1757 - 60 tillkom dock en mängd nya föreningar.

År 1759 utfärdades emellertid en resolution, som visade hur svårt myndigheterna hade att värdesätta den frivilliga verksamheten och hur ömtålig saken var. Man föreskrev att om majoriteten av sockenmännen beslutat bilda en förening måste alla vara med. Med anledning

av detta fastställde landshövdingarna böter vid tredska. Allmogen reagerade negativt och föreningarna led avbräck i sin verksamhet. År 1767 förbjöds därför alla tvångsmedel.

Missväxten 1771–72 medförde ett bakslag när magasinerna tömdes och många föreningar upplöstes. Men tiderna vände snart och senare under decenniet tillkom 101 nya föreningar. Under 1780- och 90-talen minskade däremot nybildningen. 10

Delägarna i magasinerna var nästan utan undantag jordägare eller brukare av annans jord. Från början var det meningen att säden skulle lagras tills nödåren inföll men i praktiken förvandlades magasinerna till ett landsomfattande nät av lokala banker, som drev in- och utlånings- rörelse mot ränta. Utlåningen skedde mot en ränta av i genomsnitt fyra kappar per tunna och lånet plus räntan skulle betalas efter tröskningen följande höst. Räntan skulle täcka förvaltningskostnaderna och bilda en reserv.

År 1763 beslöts att socknarna skulle sörja för sina fattiga, vilket avsevärt ökade anspråken på deras kassor. De skattebetalare, som även tillhörde en magasinsförening, såg i dessas ränte- fonder en möjlighet att lätta den ekonomiska bördan och en del föreningar anslog medel till fattigvård, löner till läkare och barnmorskor, vaccinationer, fängelseavgifter och skottpengar på skadedjur. Följden blev att välbärgade medlemmar, som endast lånade spannmål i undantagsfall, kom lindrigt undan medan de fattigare delägarna fick stå för största delen av utgifterna.

Magasinsföreningarna krävde noggrann tillsyn och skötsel men rörelsens dualism förhindrade delvis detta. Den lättillgängliga krediten missbrukades eftersom medlemmarna inte var vana vid billig kredit och dessutom ofta var intrasslade i vidlyftiga kreditåtaganden. Städernas köpmän förskotterade allehanda varor mot säkerhet i jord, byggnader, djur och gröda och bönderna blev efterhand så skuldsatta att de endast med svårighet klarade skatter och andra utgifter. Föreskriften om tvångslån bidrog till att förvärpa läget genom att tömma magasinerna och försvaga föreningarnas ekonomi.

Många föreningar råkade dessutom i vanrykte genom att föreståndarna bedrev utlåningen på ett sådant sätt att magasinens tillgångar enbart kom att bestå av skuldsedlar av tvivelaktigt värde och att man underlät att vidta åtgärder om de förtroendevalda saknade utmättningsbara tillgångar. Att man inte engagerade sig i regelrätt spannmålshandel berodde på att landsköp var förbjudna och att städernas handlare gjorde allt för att behålla marknaderna för sig själva.

När brännvinstillverkningen 1775 blev kronomonopol och det s.k. undsättnings-systemet enligt vilket staten ansågs skyldig att vid behov bistå med utsäde och brödföda, tillämpades, inträffade en viktig förändring. Riksdagen lämnade 1786 bidrag till kronomagasin i alla län och 1798 inrättades en allmän magasinsdirektion tillhandahålla spannmål, övervaka kronans magasin och hålla uppe priset. Det visade sig emellertid inte möjligt att reglera spannmåls- priset och 1823 beslöt man avveckla förråden och i stället lämna invånarna i Norrland, Dalarna och Värmland lån till distriktsmagasin.

Sockenmagasinen var ständigt omdiskuterade. I Värmland, som ofta drabbades av ojämna skördeutfall, efterlyste exempelvis prosten Adolf Kjellin i Sunne när hushållnings-sällskapet startade 1802 allmänna magasin, vilka under goda år skulle handla upp spannmål och under svaga sälja den till rimligt pris. De existerande sockenmagasinen fungerade enligt Kjellin alldeles för dåligt och pressade de fattiga brukarna hårt. Han menade att dessa var mer betjänta av att kunna köpa till låga priser än att låna till höga räntor. De nya magasinerna borde därför ägas och drivas av solventa privatintressenter. Sedan sällskapet utlyst ärendet som prisfråga återkom Kjellin 1804 med ett utförligt förslag, som utgick från behovet av att jämna ut prisvariationerna och från att sällskapet skulle utverka ett stående lån från den statliga magasinsdirektionen och som motprestation samla in pengar till förråd och torkhus. Det hela skulle ledas av en direktion bestående av landshövdingen, fyra ledamöter och en kamrer och

anläggningarna lokaliseras till Karlstad, Ärms lastageplats i östra Värmland, Sunne eller Frysstad i Frysdalen och Sulvik vid Glafsforden. Sockenmagasinen kunde därefter avvecklas. Något resultat av Kjellins propäer blev det emellertid inte.

Sedan den statliga magasinssdirektionen lagts ned 1827 aktualiserades frågan om att omorganisera sockenmagasinen, som upplevt en nedgångsperiod. År 1831 överlämnade kammarrådet P G Welin ett förslag till regeringen om ett utvidgat system med socken- och distriktsmagasin. Welin, som under 23 år arbetat i magasinssdirektionen, framhöll att det sedan statens spannmålshandel upphört inte längre fanns någon reguljär nödarshjälp och att magasin borde vara obligatoriska åtminstone i de län, som var mest utsatta. Varje magasin skulle förvaltas av en kommitté om 5–9 personer, varje län ha en municipalnämnd med landshövdingen som ordförande och räntefria statliga lån finansiera verksamheten.

Vid sidan av Welins förslag hade Lantbruksakademien undersökt sockenmagasinen och deras förhållanden och presenterat ett reformförslag 1834. Av utredningen framgick att det 1832 fanns 989 magasin fördelade på 890 socknar med 71 025 delägare, 164 000 tunnor spannmål och en kontantbehållning om 67 648 rar banco. Av magasinerna hörde 135 eller 14 procent hemma i Skaraborgs län och 105 eller 11 procent i Östergötland. Därefter kom Sörmlands och Gotlands län med 9 procent vardera. Av delägarna fanns 10 819 eller 15 procent i Kopparbergs län medan Östergötlands, Skaraborgs Örebro och Västmanlands län svarade för 8 procent vardera. Fyra län - Hallands, Göteborgs och Bohus, Västerbottens och Norrbottens - redovisade inga magasin alls och Blekinge, Kristianstads och Malmöhus län tillsammans endast 11.

Akademien ansåg att magasinens lagringskapacitet var tillfredsställande i Stockholms, Uppsala, Sörmlands, Östergötlands, Gotlands, Örebro, Västmanlands och Gävleborgs län. Den var något sämre i Småland, Västergötland, Värmland, Dalarna och Västernorrland och direkt dålig i övriga landet. Från bl a Norrbotten hade meddelats att föreningarna upplösts till följd av dålig förvaltning och förluster för delägarna.

Föreningarna hade i medeltal 72 medlemmar med betydande variationer från 155 i Kopparbergs till 36 i Sörmlands län. Av den totala folkmängden i de 890 socknar, som redovisat magasin utgjorde delägarna i genomsnitt 6,5 procent - i Kopparbergs län dock 13 procent. Många socknar hade där flera magasin - Leksand hade hela 16 stycken och Rättvik 13. Nära besläktade med sockenmagasinen var de distriktsmagasin, som på riksdagens initiativ tillkom 1823 och av vilka de flesta fanns i Jämtlands län.

Som ett resultat av sin utredning föreslog Lantbruksakademien 1834:

1. För att få rätt proportioner mellan folkmängd och spannmålslager borde rökterna eller matlagen läggas till grund för beräkning av insatserna i stället för hemmanstalen.
2. Även icke - delägare borde få låna mot säkerhet.
3. Lånen måste ovillkorligen betalas tillbaka efter slutad skörd.
4. Räntan borde sjunka i samma mån som fonderna ökades.
5. Fonderna skulle inte användas för kommunala ändamål förrän de nått ett visst maximum.
6. Länsstyrelsen skulle utse ombud med uppgift att granska räkenskaper och förvaltning.

Förslaget godtogs av regeringen och expedierades till länsstyrelserna. De nya bestämmelserna innebar att det i stort sett var slut på självstyrelsen, vilket ytterligare manifesterades 1842 då landshövdingarna fick fria händer beträffande sockenmagasinen och 1863 då de underställdes kommunalstämmorna, dock så att "kapitalet bibehålles under behörig kontroll."

Ett sent försök att tidsanpassa sockenmagasinen gjordes vid lantbruksmötet i Uppsala 1855 när godsägaren, senare "exportkonduktören" och lantbruksskoleföreståndaren C A Hermelin föreslog ett utökat och formaliserat samarbete inom magasinssorganisationen.

Tanken var att varje magasin skulle avsätta en mindre spannmålsfond avsedd att täcka behov utanför den egna socknen eller kommunen. Fördelarna med en utsträckt ömsesidighet var enligt förslagsställaren ett effektivare utnyttjande av magasinens resurser, ökad marknadskänedom för odlarna, större oberoende av spannmålshandlarna, förbättrade stödmöjligheter i nödsituationer och minskad isolering för magasinens föreningar. Förslaget fick ett blandat mottagande präglat av deltagarnas personliga erfarenheter. Från godsägarhåll tycks man i allmänhet ha betraktat magasinens inrättningen som föråldrad och statsrådet Johan Fredrik Fåhraeus meddelade att många ansökningar om att få upplösa magasin kommit in, inte minst från spannmålsproducerande områden. Man framhöll också svårigheterna med att samordna den mångförgrenade och heterogena magasinensfloran. Beslutet blev att någon opinionsyttring i frågan utöver den tryckta redovisning, som skulle lämnas över lantbruksmötets förhandlingar inte var nödvändig.

Sockenmagasinen diskuterades livligt under lång tid och från flera utgångspunkter. Ibland framställdes de som komplement till kronomagasinen men lika ofta motiverades fördelarna med lokala magasin under socknemännens kontroll utifrån böndernas misstro mot kronan och dess representanter och den ekonomiska fostran, som självhjälpen befordrade hos medlemmarna. Ett annat argument var att sockenmagasinen var ett verksamt motmedel mot den skuldsättning hos stadsborgarna som var så vanlig bland bönderna. Man tycks också ha varit överens om deras nytta som utsädesleverantörer till mindre bemedlade brukare. Karl Åmark menar att utlåningen var deras egentliga huvuduppgift och befriade bönderna ”från småstädernas snikna spannmålshandlare, vilkas vinst varit över 100 procent betungande för låntagaren.” 11

1.1.4 BRANDSTOD OCH BRANDFÖRSÄKRING

Ursprunget till försäkringsväsendet är antagligen den gammalgermanska gillesinstitutionen, som under medeltiden fick vidsträckt utbredning i norra och västra Europa. I de frankiska gillena, som kan spåras tillbaka till 700- och 800-talen, förpliktades bröder att hjälpa varandra mot fattigdom, brandskada, skeppsbrott etc. Än klarare präglade detta de anglosaxiska gillena från 1000-talet och de danska och norska från 1200- och 1300-talen och senare.

I Sverige förekom åtminstone från 1300- och 1400- talen gillen med ömsesidig understödspflicht. Föreskrifterna i flera svenska landskapslagar om skyldighet för inbyggarna i ett härad att till inbördes hjälp utge brandstod antyder exempelvis ett väl utbildat understödssystem. Sådana föreskrifter finns i Östgöta-, Dala-, Västmanna- och Skånelagarna. Östgötalagen föreskrev att den, som oförskyllt lidit brandskada skulle tilldömas brandstod av häradet om både boningshus och uthus och hälften om endast endera brunnit. Efter skadans omfattning fick han uppbära brandstod antingen av hela häradet eller av halvt, tredjedels eller fjärdedels härad. I Dala- och Västmannalagarna stadgades att brandstod skulle utgå för stuga eller gästrum och i Skånelagen att brandstod skulle utgå endast om skadan uppgick till visst värde.

Landskapslagarnas bestämmelser intogs i Magnus Erikssons landslag 1347 och i Kristoffers landslag 1442, vilka var i kraft till 1734. Innebörden var följande: envar, som på landet lidit brandskada skulle av häradet uppbära brandstod efter skadans storlek. Alla bofasta män var skyldiga att utge brandstod och skadorna skulle värderas av sex på tinget utsedda män. År 1684 tillfogades att om brandstoden p.g.a. häradets fattigdom var otillräcklig kunde den drabbade beviljas skattelindring.

Värderingen av skadorna gällde ursprungligen endast husen. Men 1694 utsträcktes den till att omfatta även spannmål, foder, dragare och boskap. Vid tingen träffade häradsborna överenskommelser (föreningar) om värderingen och om brandstodsavgiftens storlek. En

sådan ingicks t ex mellan ”ridderkapet och adeln samt allmogen av skatte och krono” i Skaraborgs län 1688. Den omfattade alla hemman inom länet med undantag för adelns sätes- och ladugårdar och icke skattlagda torp och officersboställen. Brandskador skulle värderas av domaren i orten, ersättningen utdömas vid tinget och uppbäras genom landshövdingens försorg. En liknande förening ingicks samma år av allmogen i Skåne och tycks liksom i Skaraborg ha tillkommit med anledning av ett kungligt brev 1687 där landshövdingarna uppmanades bilda brandstodsföreningar i länen.

I 1734 års lag föreskrevs att när ”skada skett av våda eller genom vållande av den, som skadan ej kunde gälda, skulle häradet giva brandstod för hus, säd, foder och boskap men ej för andra lösören och husgeråd, ej heller för badstuga och kölna.” För frälsemäns sätes- och ladugårdar och för prästgårdar förelåg inte skyldighet att utge brandstod och deras innehavare hade inte heller rätt till ersättning. Vid tinget skulle häradsborna utse värderingsmän, fastställa brandstodens storlek och döma ut ersättningar.

En första brytning med brandstodsväsendet skedde 1766 då allmogen i Sunnerbo härad anhöll om att varje pastorat skulle tillåtas ”att särskilt inom sig få överenskomma och fastställa den brandstodshjälp, varmed de i socknen, som komma att lida genom våldeld, måge understödjas samt att få samla och inrätta sin enskilde cassa till en slik utgift och därmed vara frie från deltagande i de brandstoder, som hända inom socknen.” Ansökan bifölls och kompletterades 1770. Med dessa beslut slogs en bräsch i brandstodsinrättningen. Av en enkät 1813-14 att döma fick sockenföreningarna störst utbredning i Småland, Östergötland, Västergötland och Halland medan man i övriga landet höll fast vid de härads- och tingslagsvis bildade föreningarna. Tillkomsten av de enskilda brandstodsföreningarna bidrog till att aktualisera frågan om brandstodsvångets fortsatta existens. Vid riksdagen i Örebro 1812 motionerades om frivillighet. Sockenföreningarna blev emellertid ofta alltför svaga och under 1830-talet bildades därför ett 15-tal större föreningar, vilka ansågs innebära framsteg i fråga om den ekonomiska hanteringen. Som mönster för många av dessa tjänade stadgar, som utarbetats av landshövdingen Robert von Kraemer i Uppsala.

De första föreningarna för en länsvis organiserad brandförsäkring på landsbygden gällde emellertid lösöresförsäkring. Den äldsta bildades i Kronobergs län 1801 på initiativ av landshövdingen Carl Stellan Mörner. År 1811 till kom en motsvarande inrättning i Kalmar län. Senare uppstod tanken på länsbolag för försäkring av både fast och lös egendom. Det första bildades i Jönköpings län 1837 och 1852 fanns 21 stycken.

Brandstodsvånget upphävdes slutligen 1856, vilket ledde till att minst ett par hundra nya härads- och sockenbolag tillkom under de följande decennierna. Vid sidan av de regionala och lokala försäkringsföretagen fanns det rikstäckande Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet vars rötter gick tillbaka till 1782 och som främst inriktade sig på offentliga anläggningar. 12

1.1.5 KOMMUNIKATIONER OCH FÖRSVAR

Landsbygdsbefolkningen spelade en avgörande roll för kommunikationsväsendet i det förindustriella samhället. Väghållningen knöts redan på medeltiden till jordinnehavet, vilket bl a framgår av landskapslagarna. Alltefter betydelse sköttes vägarna av kronan, landskapet, häradet, byalaget eller enskilda. Skyldigheten att bygga och underhålla vägar, broar och färjor åvilade all jord, även adelns och kyrkans. Stommen i vägnätet utgjordes av eriksgatan med anslutande huvudvägar. Det fanns fyra vägkategorier: lands-, kyrko-, kvarn- och markvägar. Landsvägarna skulle vara 10 alnar (6 meter) breda, de övriga 6 alnar (3,6 meter). Syn hölls vår och höst av häradshövdingen och hans nämnd, vilka också skulle godkänna nybyggnader och omläggningar. Bristande underhåll straffades med böter.

Landsbygdens skjutsväsen vilade också på jorden och bestod av kronoskjuts för kronans personal och material och gästgivaruskjuts för övriga. Den senare omfattade även reservuskjuts, som utfördes efter särskild kallelse och hålluskjuts, som innebar att de lokala skjutslagens hemman turvis höll beredskap ett dygn i sänder. Därutöver fanns ett särskilt skjutssystem för postväsendet. Ersättningen för skjutningarna reglerades genom riksdagsbeslut. Skjutsväsendet i sin gamla form avskaffades 1878.

I fråga om persontransporterna gällde ursprungligen att bönderna härbärgerade vägfärande utan ersättning men Alsnö stadga 1279 slog fast att ingen var skyldig att lämna kost och logi utan betalning och att i varje by en s.k. rättare skulle organisera gästningen. Ett försök att få till stånd ett reguljärt gästgiveriväsen gjordes under 1500-talets andra hälft men det dröjde till 1636 och 1649 innan ett sådant upprättades. Det konfirmerades i senare förordningar 1734 och 1766. Systemet innebar att gästgivarvärdar skulle inrättas vid landsväg ”på två mil när” och att innehavaren var skyldig att tillhandahålla kost, logi och skjuts till närmaste gästgiveri. Allmogen ålades att lämna ”häradshjälp” vid uppförande av gästgivarvärdar, vilka skulle inrymma tre våningar för ”adel, annat hederligt folk och gement sällskap.” På liknande sätt ordnades postgången genom posthemman med 2-3 mils avstånd och skjutsar däremellan.

För att säkerställa skjutningen ålades bönderna att bilda skjutslag, vilkas medlemmar genom turvisa dygnsskift vid gästgivarvärdar upprätthöll hålluskjutsen. Systemet drabbade bönderna vid de större vägarna orättvist hårt varför man genom s.k. reservlag utsträckte skjutningsplikten till större områden. Reservuskjutsen företogs på kallelse med hjälp av skjutsbricka eller skjutskavel. Vid större sjöar och vattendrag förekom också skjutning med båtar.

Taxorna bestämdes av länsstyrelsen och beräknades efter en medelhastighet på 6,5 km/tim eller tre timmar per skjutshåll. Det var strängt förbjudet att forsla handelsvaror med gästgiveriskjuts. Trots detta upplevdes skjutstvänet som mycket betungande och efter upprepade klagomål tillät riksdagen 1844 att verksamheten kunde lämnas ut på entreprenad. Genom 1878 års skjutsstadga skildes skjuts- och gästgiveriväsendet helt från varandra.

Varutransporterna sköttes av s.k. förbönder, vilka dels utgjordes av småbrukare, som i många fall bedrev yrkesmässig åkeriverksamhet dels av jordbrukare, som företog regelbundna resor för att avyttra egna produkter. De förra åtog sig transporter för både handlande och manufaktur och bodde ofta nära de stora trafikstråken. De vistades på vägarna större delen av året och drev ibland också affärsrörelse. Denna trafik var som regel fjärrgående, tidtabellsbunden och hade reserverad last både för fram- och återresan. Hur förböndernas speditjonsverksamhet fungerade är inte känt men det är omvittnat att åkarna både för sällskaps skull och av säkerhetsskäl höll samman i större foror. De förbönder, som forslade egna varor reste vanligen också i större sällskap och tillryggalade betydande sträckor. De hade fasta kontakter med köpmän i städerna och logerade i köpmansgårdarna. Med kanalerna och järnvägarna upphörde de långväga landsvägstransporterna fram till lastbiltrafikens genombrott men lokalt fortsatte de i mindre omfattning.

Som bl a Olaus Magnus visat hade folkuppbyggnaden en lång tradition i försvaret av lokalsamhällena. I orostider som t ex 1400-talets engelbrektsfejden spelade de också en avgörande nationell roll men efter Dackefejden började en integrerad nationell krigsmakt byggas upp. Det s.k. yngre indelningsverket, som inrättades 1682, grundades på kontrakt mellan landskapens menigheter och kronan om ”knektehåll”. Varje landskap åtog sig att ställa upp ett regemente om 1200 man och varje regementsområde indelades i 1200 rotar, som vardera underhöll en soldat. Om det var möjligt sökte man inrätta byalagen som rotar men eftersom två hela hemman skulle utgöra en rote kunde dessa ibland omfatta 10-15 gårdar i olika byar. Ett korpalskap bestod av 25 rotar, ett kompaniområde av 150 och ett

regementsområde av 1200. Soldaterna var på en gång krigare och småbrukare och hörde socialt och ekonomiskt nära samman med sin bygd.

Lokalt utsåg rotestämman en rotemästare – i regel på ett år – vilken förvarade rotekistan med soldatens uniform och betalade ut lönen enligt den s.k. rotsedeln.

Värnskyldigheten full-gjordes i solidarisk samverkan och roten var enligt Elfrid Kumm ett slags kooperativ med rotestämman som forum. Roteringsen var tillsammans med väghållningen och skjutsningsskyldigheten den tyngsta pålagan för bönderna. Byggnadshjälp, landtågsgård, salpeterhjälp, dagsverkspenningar, silverskatt, maltskatt, kvarntull, tröskskatt, skarprättarskilling, skrivar- torv- och vedpenningar var andra skatter, som åvilade lantbruket.

För att stödja svaga rotar och underlätta rekryteringen av soldater bildade rotehållarna frivilliga s.k. enöreskassor, vilka byggde upp fonder med lika rätt till bidrag för alla delägare. På Åland, i Finland, Uppland, Södertörn, Möre och Blekinge fanns sedan 1623 det s.k. ständiga båtsmanshållet, som bestod av 6 indelningskompanier om vardera 400 man. Även städerna var i princip underkastade båtsmansrotering. Därutöver organiserades i början av 1600-talet genom det s.k. rusthållet 8 regementen rytteri, exklusive adelsfanan. Kring 1860 uppgick antalet indelta knektar och ryttare till ca 24 000 av vilka 17 000 bebodde rotarnas soldattorp. Indelningsverket avskaffades genom riksdagsbeslut 1892 och 1901 och ersattes av allmän värnplikt. 13

NOTER

1. Magnus, Olaus: Historia om de nordiska folken (2001). Om ömsesidig hjälp i lantbruket s. 579 f, 586 f och 724, kvinnornas brödbak, ölbrygd och ostberedning s. 595, 607 och 628, marknader s. 180 ff, vinterhärbärgen och vintervägar s 58 ff, snöfästningar s 52, försvarsuppbåden s 297, vårdkasarna s 303. Se även Åberg, Alf: Paradiset i Yttersta Norden. SvD 1990-11-29. Hammarskjöld 1890. Bilaga s 45 f och 49 f.
2. Erixon 1978 s 34 ff. Landshöfdingerelation för Wermeland den 26 dec 1815 s
3. Hellspong-Löfgren 1976 s 63 ff; Erixon 1978 s 32 ff.
4. SLF 1915 s 105 f; Hellspong-Löfgren 1976 s 68 ff, 285 ff och 320 ff; Hasslöf 1980 s 13 och 97 f.
5. Hellspong-Löfgren 1976 s 285 ff och 290 ff.
6. Hellspong-Löfgren 1976 s 29 f, 161, 301 ff och 307 ff; Bilder ur lanthandelns historia s 79 ff och 87 ff.
7. Hasslöf 1980 s 27 ff, 37 och 43; Hellspong-Löfgren 1976 s121 ff; Erixon 1978 s 91 ff; Bilder ur lanthandelns historia s 18 f och 37.
8. Furuskog, Jalmor: Det svenska järnet genom tiderna (1938) s 45 ff, 68 ff och 132 ff; Montgomery 1947 s 73 ff, 76 ff, 87 ff och 231 ff; Tom Söderberg 1972 s 126 och 172 f; Hellspong-Löfgren 1976 s 146 f, 149 f och 158 f; Melander, Barbro: Bland bergsmän och brukspatroner. STFs årsskrift 1985 s 51 ff; Magnusson, Gert: Bergslagens bebyggelse under 1000 år. Bebyggelsehistorisk tidskrift 43 (2002) s 7 ff; Hammarskjöld 1890. Bilaga s 88 och 138 f.
9. Hellspong-Löfgren 1976 s 100 ff, 108 ff, 111 ff, och 114 ff; Erixon 1978 s 77 ff; Hasslöf 1980 s 38 f och 1964 s82 ff; Jonsson, Hans-Olof: Fiskaradeln. En bok om 500 år på Lörudden - ett fiskeläge i Medelpad (1985) s 26 ff, 40 ff, 68 ff och 93 ff; Harrison, Dick: Jarlens sekel - en berättelse om 1200-talets Sverige (2002) s 26 ff.
10. Åmark, Karl: Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719 - 1830 (1915) s 329 f och 333; Sjölin 1934 s 88 f, 90 ff och 93.
11. Åmark 1915 s 320, 325, 332, 334 ff 339 ff och 342 ff; Sjölin 1934 s 94 f och 268 ff; Wermlands hushållningssällskaps handlingar 1802 s 8 ff och 1804 s 3 ff, 8 f, 11 ff och 15

- ff; Berättelse öfver förhandlingarne vid det sjunde allmänna Svenska landtbruksmötet i Uppsala 1855 (1856), s 75 ff; Tidskrift för landtmanna- och kommunalekonomien 1856 s 120 ff.
12. Åmark, Karl: Allmänna Brandförsäkringsverket 1782 - 1932 (1932) s 1 ff, 10 ff, 16 f, 20 ff, 30 ff, 43 ff, 53 ff, 61 f och 87 ff.
13. Kumm, Elfred: Indelt soldat och rotebonde (1949) s 14 ff, 172, 228 f och 231 f;
Mjörnfors, Ivar: Västgötska landsvägar (Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1981 -82 s 45 ff och 51 ff; Nordisk familjebok; Svensk Uppslagsbok)

1.2 SAMVERKAN UNDER SKIFTANDE VILLKOR

1.2.1 SAMFUND I OMVANDLING

1.2.1.1 Förändringsagenter

Traditionen med lagbildningar gick tillbaka till ett förkristet, helagrart ättesamfund byggt på självförsörjande lokalsamhällen. Även om man vid behov kunde företa nog så vidsträckt krigs- och handelsfärder saknade större enheter än härad eller landskap med tinget som viktigaste samlingspunkt betydelse i den vanliga människans tillvaro. Men under perioden 1000-1500 omvandlades dessa samhällen i grunden av en rad yttre faktorer. Kristendomen var en. Den katolska kyrkan inordnade de nordiska lokalsamfunden i en inter-nationell gemenskap med enhetlig organisation av församlingar och klosterväsen, gränsöverskridande rättsregler och skriftformer, ensartad sjukvård, utbildning, odlingskultur och samma pålagor i form av tionde och andra utskylder. Samtidigt som Norden kristnades drabbades påvekyrkan av sin första stora splittring när den östliga ortodoxa kyrkan till följd av djup och varaktig söndring separerade från den romerska 1054. Med reformationen 1527 lämnade Sverige den katolska gemenskapen och sällade sig till en grupp protestantiska stater i nord-västra Europa. Förändringen innebar också klosterväsendets upplösning och att en intolerant och stelbent ortodoxi uppstod till följd av 1500- och 1600-talets religiösa motsättningar.

En annan förändringsagent var stadsväsendet, som med sina kontinentala rötter, rättsregler och organisation av handel, hantverk och lokalstyre diametralt kontrasterade mot det omgivande agrarsamhället. Borgare blev bara den, som fick s.k. borgar- eller burskapsbrev. I kraft av sitt inflytande inom politik och förvaltning förmådde borgarnas representanter myndigheterna att reglera produktion och handel till förmån för hantverks- och köpmannaintressena. En tredje storhet, som alltmer inkräktade på menigheternas domäner var nationalstaten, till en början i form av ambulerande valkungadömen men efterhand med fasta borgar och en växande ämbets- och krigaradel med anspråk på privilegier, jord och tjänster. Från 1397 och 125 år framåt var denna statliga överbyggnad gemensam för hela Norden. Som övergripande korporativt organ för adel, präster, borgare och bönder manifesterade ständsriksdagen övergången från ätte- till feodalsamhälle. Under perioden 1250 - 1450 anpassades landskapslagarna till det nya hierarkiska samhällets och den romerska rättens krav även om denna aldrig fick samma dominerande ställning i Sverige som i Italien, Frankrike och Tyskland.

Nationalstaten fyllde det tomrum kyrkan lämnade efter sig. Valkungadömet ersattes för Sveriges del av arvriket 1544 och statens maktställning stärktes av de många krigen under perioden 1560-1720. Kyrkans jordinnehav övergick till kronan för att under stormaktstiden till stor del förlänas den expanderande tjänstadeln. Kampen om jordinnehavet mellan kronan och adeln medförde flera statliga återtag – reduktioner – av mark, den mest omfattande 1680. Vid samma tid moderniserades krigsmakten genom indelningsverket samtidigt som uttagen av skatter och tullar, som missgynnade de lägre klasserna ökade.

1.2.1.2 Skatterna

Bönderna blev under utvecklingens gång ”det skattedragande ståendet” samtidigt som deras ekonomiska handlingsutrymme inskränktes av den alltmer konsekventa stadspolitiken. Beskattningens ursprung var troligen skyldigheten att delta i ledning d.v.s. att utrusta och bemanna skepp för härnadståg till sjöss. En annan tidig pålaga var gästningen d.v.s. skyldigheten att underhålla kungen och biskoparna och deras följen vid resor genom landet. Gemensamt för de äldsta skatterna var att de var tillfälliga och antagligen föga betungande. Under 1200-talet tillkom en statsmakt med Stockholm som centrum vilket krävde en stationär förvaltning samt trupper och fasta befästningar. Utvecklingen innebar att tjänstskyldighet övergick i skattskyldighet, att tillfälliga pålagor blev permanenta och betydde en avsevärd skärpning av skattetrycket. Utöver de ordinarie skatterna utkrävdes i krigstider extra utskylder. Allmogens missnöje med detta ledde bl a till att Magnus Eriksson i sin kungaförsäkran 1319 måste lova att alla sådana skatter skulle prövas av rikets råd och menigheter. Detta s.k. frihetsbrev på Mora äng har ansetts utgöra grunden för ”svenska folkets urgamla rätt att sig beskatta.” På kyrkans område var peterspenningen den äldsta skatten men tiondet, som togs ut både på animalie- och vegetabilieproduktionen (kvick- respektive sädestionde) var mer betungande.

Under 1600-talet tillkom en rad skatter, som landtågsgärden, byggnings- och salpeterhjälporna samt dagsverks- och boskapspengarna. År 1649 förvandlades också skjutsningsskyldigheten till skatt. Dessa kallades med ett gemensamt namn mantalsröntan och utgick i kontanter till skillnad från den äldre jordeboksröntan, som erlades i naturapersedlar. År 1622 infördes den s.k. lilla tullen eller landtullen, som togs upp vid städer, bergslager och marknader och accisen, som var en konsumtionsskatt. Vissa delar av landet fick under 1600-talet sina skatter överförda i kontanter, vilket medförde att inflationen sänkte skattetrycket. I de landsändar där skatterna fortsatte att utgå i naturaprodukter förblev det däremot konstant. Missnöjet med skattesystemet blev grundtemat i bondeståndets agitation under ståndstidens slutskede. På 1823 års riksdag krävde man fullständig avskrivning av grundskatterna mot en ökad allmän bevillning men först 1869 överfördes grundskatterna i sin helhet i kontanter efter beräkningsgrunder som samtidigt gav en skattesänkning.

1.2.1.3 Samhället och lagbildningarna.

Feodalismen innebar en markerad social och ekonomisk uppdelning av samhället. Adeln och prästerna skapade sig genom privilegier ekonomiska, militära och kyrkliga maktpositioner, vilka de förankrade juridiskt och tillämpade genom myndigheter och ämbetsverk. Landsbyggdagens lagbildningar betraktades av de högre stånden som både systemfrämmande och olagliga och undertrycktes systematiskt till förmån för deras egna förvaltningsmodeller och rättsinstitut, vilka därför kom att dominera den samhällsforskning, som grundats på officiellt källmaterial.

Lagbildningarna vann hävd genom ständig tillämpning och behövde sällan skriftfästas. Men om laget kom i delo med utomstående eller inkorporerade element från främmande miljöer blev skriftliga regler nödvändiga. De kom då till antingen genom uppteckning av sedvaneregler eller genom antagande av mönsterstadgar utifrån. Såväl uppteckningshjälp som stadgar tillhandahölls i regel av överheten och anpassades till dess doktriner och regelverk. Följaktligen saknas genuina skriftliga källor om folkliga lagbildningar från äldre tider. Att döma av de vittnesbörd, som ändå finns var deras organisation föga formell. Det betyder emellertid inte att den varit formlös eller instabil.

Det fanns emellertid i byarna en skrivartradition, som helt skilde sig från de högre ståndens. Särskilt i Dalarna användes räknestavar för noteringar om skyldigheter, prestationer eller utnyttjande av rättigheter. Det var längder över hur långa gårdsgårdsstycken var och en skulle hålla, hur många bräder han sågat i den gemensamma sågen, hur många dygn eller säckar man malt i byns kvarn vara och ens skyldighet att vakta kreaturen, ta emot fattiga, främlingar eller sjuka, härbärgera skolmästaren, gräva gravar, hålla kyrkbåt, bygga på bröllopsstugan, skjutsa prästen, betala tionde eller kronoskatt eller hålla soldat. På stavarna, som var av trä använde man sig i allmänhet och långt fram i tiden av ett slags runskrift. Det fanns också ett system med klubbor eller pinnar, som sändes mellan gårdarna och markerade vars och ens skyldighet att exempelvis fara till sockenstämman, hålla hästar och körkarl för resande, laga och underhålla vägen, ploga snö, bära posten, ringa i kyrkklockorna eller gå skallgång. Även om Nordiska museet har världens rikhaltigaste samling av runstavar är det uppenbart att material av denna typ bevarats i försvinnande liten utsträckning jämfört med de världsliga och kyrkliga myndigheternas arkiv.

1.2.1.4 Ståndssamhällets avveckling

Efter 1720 ersattes den tidigare intressestyrda favoriseringen av städerna av en merkantilistisk politik, som under intryck av fysiokratismens idéer avvecklades efter mössornas seger 1765. Därefter präglades utvecklingen av upplysningens tankar med fysiokratismens och liberalismens erövring av den ekonomiska hegemonin, jordbruksreformernas effektivisering av livsmedelsproduktionen och privilegiesamhällets upplösning fram till de epokgörande ekonomiska, politiska, juridiska, religiösa och tekniska förändringar med vilka industrialismen sprängde de sekelgamla ramarna under årtiondena kring 1800-talets mitt. 14

1.2.2 DET STADSEKONOMISKA SYSTEMET

1.2.2.1 Handeln

Den medeltida handeln i Norden låg från början i böndernas händer. Beträffande Sverige säger Eli F Heckscher att handeln merendels utgjorde s.k. landsköp ”i händerna på bönder, som delade sin tid mellan denna handel och jordbruket eller snarare större delen av tiden befunno sig på resor samt läto hustru och barn sköta jorden.” Skärgårds- och kustbönder bedrev egen köpenskap och bondeseglationen blomstrade. Under 1100-talet blev de gutniska farbönderna Nordeuropas främsta handelsfolk och rikedomarna strömmade till. Till största delen berikades farbönderna av handeln på Finska viken och de varor, som därifrån fördes till Västeuropa. Gotlänningarnas ställning som Östersjöns speciella mellanhandelsfolk gick tillbaka till vikingatiden och århundradet 1130 - 1230 då de hade tullfrihet i Henrik Lejonets länder och förmånliga handelsfördrag med de ryska furstendömena Smolensk och Novgorod. I den

sistnämnda staden hade man eget fabriksverk, känt under namnet Gutenhof, förmodligen en efterföljare till vikingarnas Farmannagar. Bondehandeln kulminerade under 1200-talet och välståndet avspeglades i talrika stenkyrkor på den gotländska landsbygden. Den framgångsrika handeln alstrade en rivalitet med det framväxande stadsväsendet, vilket i östersjöområdet representerades av hansaförbundet, som krävde handelsmonopol för städerna. På Gotland ledde motsättningarna till ett regelrätt krig mellan bönderna och borgarna i Visby 1288. Parterna förliktes av Magnus Ladulås och uppgörelsen resulterade bl a i ringmuren runt staden. På fastlandet hade då regleringen av handeln redan inletts genom de privilegier, som beviljades borgarna i Jönköping 1284 och markerade inledningen till en 500-årig period av handelsrestriktioner med målet att tillförsäkra städernas borgare monopol på handel och hantverk. För landsbygdens allmoge återstod endast husbehovshandeln eftersom all s.k. mellan- och handhandel rubricerades som olaga landsköp och kunde medföra straffarbete i Sala silvergruva. Undantaget gällde försörjningen av Bergslagen där allmogen fortsatt tilläts driva handel med bergsmännen. Juridiskt manifesterades utvecklingen i en rad riksdagsbeslut och stadsprivilegier.

Förbuden till trots existerade fortsatt en omfattande och långväga allmogehandel. Ännu på Gustav Vasas tid drev bönderna i götalandsskapen i stor skala upp slaktboskap till marknaderna i övre Svealand, särskilt Bergslagen. Än mer betydande var allmogehandeln i kusttrakterna där bönderna med egna skepp seglade sina produkter till de nordtyska hamnstäderna. Öland var länge hemvist för sådana bönder. Den bottniska kustbefolkningen hade en omfattande handel både söderut och med samebefolkningen genom de s.k. birkarlarna. Olaus Magnus beskriver mellanhavandet mellan samerna och de rödklädda birkarlarna både som ett varuutbyte utan pengar och som en skatteuppbörd för svenske kungens räkning men tillägger att samerna erlade tribut även till norske kungen och ”moskoviternas furste.” Senare tillkom sörkörarna – specialiserade bondeköpmän som vintertid i samlade föror fraktade skinn, fisk, fågel och hantverksprodukter till Stockholm och Bergslagen och 1789 fick lagfäst rätt att ”sälja egen och andras avel.”

Förbuden mot landsköp gällde inte handel med egna varor bönder emellan eller att för eget behov vid bergverken byta till sig järn, stål, koppar m.m. Förbuden avsåg handel med ”verkliga köpmannavaror” som ”sild, salt, kläde, krydde, spetzeri och annat tolkit”, uppköp av lantmannaprodukter för avsalu och lantmäns inköp av varor i staden för avyttring där. Undantagna var adeln och särskilt privilegierade grupper som birkarlarna i Norrland, ”österlänningar” (finnar), ölänningar, gotlänningar, gårdfarihandlare från Marks och Kinds härader i Västergötland och köttmånglare, som mellan påsk och pingst för städernas räkning köpte upp boskap. Dessutom fick landsbygdens hantverkare - de s.k. gärningsmännen - handla fritt med vem som helst. Straffet för olaga landsköp skärptes av Gustav Vasa till halshuggning vid överträdelse tredje gången, dock inte för adelsmän, som slapp undan med böter och förlorade värdigheter. Handelsordningarna 1614 och 1617 reducerade straffmaximum till landsflykt och 1734 års lag sänkte straffet ytterligare till böter och förlust av varan. För att underlätta kontrollen bestämdes att in- och utländska köpmän endast fick färdas ”å meninge landsvägar” och drottning Kristina gav städerna tillåtelse att hålla särskilda utridare för att beivra överträdelser.

Böndernas försäljning i städerna ägde rum på torgdagarna. I allmänhet fick de endast sälja större partier, så förbjöd exempelvis köttmånglarnas skråordning av 1477 dem att sälja styckat kött. I 1617 års handelsordning tilldelades varje stad sitt särskilda handelsområde av kringliggande socknar och allmogen tillhölls att på torgdagarna föra sina varor till närmaste köpstad. Senare under 1600-talet tilläts bönderna att själva välja vilken stad de ville handla i. År 1640 bestämdes att onsdagen och lördagen skulle vara torgdagar.

År 1622 infördes den s.k. lilla tullen eller lanttullen, en omsättningsskatt, som utgick med 1/32 av värdet på "alle ätelige, slijtliche och förnötelige wahrer" som fördes till torg eller marknad för att säljas. Den försvårade den inre handeln, ledde till att städerna för att hindra smuggling måste omge sig med staket och gravar, skrämde bort allmogen från städerna och tvingade borgerskapet till s.k. landslopp. Att uppbörden utarrenderades till privatpersoner gav upphov till ytterligare tvister och trakasserier. Trots dessa nackdelar började lanttullen på allvar ifrågasättas först i slutet av 1700-talet.

Försäljning av köpmannavaror skulle ske i "uppenbara gatubodar" och inte i källare eller "bakbodar". Före försäljningen skulle varorna vägas och mätas "med stadens ägande vikter eller mått" och kvantiteterna noteras. Försäljning direkt från fartyg fick endast förekomma i fråga om korn, kalk, sill, sältran, koppar, järn och bonderåg. S.k. förköp från fartygen var förbjudna. När dessa förtöjt skulle kungens fogde först undersöka om det fanns varor ombord, som kronan kunde behöva. Fanns sådana hade han förköpsrätt i tre dagar. Främmande köpmän - s.k. gäster - fick endast sälja till stadens borgare och bara köpa hos dessa och inte av varandra. Kläde, lärft m.m. skulle avyttras "helum Styckjum, helum Hundradum, ock engum Stufvum eller Alnum, Spisserij helum Dussinum, salt helum Lästum". Understucken handel - d v s försäljning genom i staden boende bulvan - bötfälldes strängt. År 1585 bestämdes att utlänningar hade rätt att uppehålla sig i landet högst sex veckor per år men 1673 utsträcktes tiden till två månader. Därtill kom att endast vissa stapelstäder besökas och handel bedrivs endast med stapelstadsborgare. Utlänningars rätt att driva handel förblev starkt inskränkt till 1700-talets slut.

Minuthandel bedrevs av hökare, krämare och hantverkare. Hökarna sålde matvaror och beredde fisk medan krämarna handlade med tyger, kryddor, specerier och liknande. Ingen fick bedriva hökeri och kramhandel samtidigt med hantverk och ingen driva mer än ett hantverk åt gången. Enligt handelsordningen 1622 skulle alla städer uppföra hus "med twenne rum uthi; thet ena skal brukas för Slacktare Huus, ther all boskap som i Staden in kommer och säljes, ehwad namn then hafva kan, slacktas skal. Thet andre rummet skal brukas för Kiöttskrängel". I detta skulle stadens köttmånglare, vilkas antal bestämdes av fogden, borgmästaren och rådet ha sina bodar och bara där fick kött säljas. All slakt för köttmånglarnas räkning skulle ske i slakthuset och noteras av uppsyningsmannen, som när varan sålts tog upp accis av månglaren. Enligt samma handelsordning fick endast bagare – vilkas antal också reglerades av fogden, borgmästaren och rådet - sälja bröd och bryggarna endast sälja öl i läste- och tunntal medan utminuterungen förbehölls krögarna, som även erlade saluaccis. Enligt en ordning för månglare och månglerskor 1623 skulle varje stad inrätta "ett tämmeligit storrt Hus med tree rum uthi, på en beläglig ort, ther Båtar kunna tillända" och där månglarna skulle sälja ost, smör, fläsk, salt, örter, bönor och några andra varor i ett rum, fisk i ett annat och vilt, höns, ägg, lutfisk och torkat kött i ett tredje. Försäljning av dessa varor fick endast ske i månglarhuset. Även här skulle inköpen registreras och saluaccis erläggas. Uppsyningsmannen skulle också se till att inte skämda varor såldes. Allt mångleri skedde dock inte i dessa "varuhus". Månglerskor, som sålde "syltor, blodkorfvar och pölssor" liksom "Frucht, Rötter, Kåål, och gröne Kryddor" höll till på torgen. Enligt köpstadsordningen 1635 fick månglerskorna inte köpa varor av bönderna före klockan nio på förmiddagen och bönder, som kom till staden efter detta klockslag, måste först hålla sina produkter till salu endast för borgarna under två timmar.

För att driva minuthandel och hantverk krävdes burskap och medlemskap i skrå. Burskap fick utan vidare den, som ägde hus i staden och kunde förvärvas av personer, som ägde tre marks förmögenhet. För att bli medlem i ett skrå krävdes skicklighet i yrket, tillägnad under ett antal läroår och ådagalagd genom gesäll- och mästarprov. Handelsordningen 1635 fastställde tiden för utbildning i handelsyrket till åtta år varav sex år som "gatubodsdräng" och

två år som ”Wederlagz-Swen”. 1734 års handelsordning utsträckte utbildningstiden till tolv år och föreskrev att ingen fick bli sin egen förrän han ”nöjaktig erfarenhet vunnit ” och inför ”erfarne och gode män blifvit förhörd”. Skråväsendet syftade till att ge medlemmarna en ståndsmässig bärning. Alla skulle ha arbete, konkurrens skulle förhindras och endast yrkesskickligheten vara avgörande. Antalet mästare, gesäller och lärlingar reglerades och förköp, överbud m m förbjöds. Skråna var också ansvariga för kvaliteten på medelmmarnas varor, vilket skedde genom regelbundna åldermannainspektioner för att som man sade ”skåda var mans gärning”. Kvalitetsbrister, förseningar m.m. bötfälldes. Arbetsfördelning var regel och ”mångklåperi” motarbetades. Handelspartering, som innebar att köpmännen indelades i ”societeter”, som var och en enbart sysslade med en sorts handel, eftersträvades men visade sig svår att genomföra i praktiken. Medborgarna - köparna - skyddades genom pristaxor och kvalitetskontroller. Målsättningen var att uppnå ett rättvist pris så ”at the som sälia ock the som köpa fåen fullt gen fullo” som stadslagen föreskrev. Pristaxorna fastställdes månatligen av fogden, borgmästaren och rådet och hantverkspriserna gemensamt av magistraten och skråämbetena. Konkurrens förekom bara på marknaderna där de tvingande bestämmelserna var upphävda. 15

1.2.2.2 Stadspolitikens framväxt

Det tidigaste svenska dokumentet, som fastslog städernas handelsprivilegier, utfärdades av Magnus Ladulås 1284 sedan Jönköpings borgare klagat över att bönderna ”höll all markand hemma hos sig och med varandra” till skada och fördärv för stadens köpmän. Kungen föreskrev därför att ingen köpare i Småland vare sig bonde eller köpman skulle få bo på landsbygden utan endast i torgstaden. Om någon beslogs med att köpa eller sälja på landsbygden, skulle han mista tre mark och ha förverkat det han köpte. Liknande privilegier skaffade sig många städer under 1300-talet.

Ett allmänt påbud intogs i Magnus Erikssons stadslag 1350 där det föreskrevs att ”allt köp skall i staden göras både landsmanna och köpstadsman emellan och ej på landet eller annorstädes.” Detta påbud upprepades hela 1400-talet igenom och under Vasatiden. I mandatet mot dyrtiden 1546 förbjöds liksom tidigare såväl landsköp och prångeköp som ”all seglation på utlandet med de ringe och små skip, skuther och båter som ägdes av landsköpmän, präster och bönder.”

Till landsköp räknades inte handel bönder emellan med egna produkter utan mellanhandelssyfte, lanthantverkares uppköp av arbetsmaterial och avsättning av egna produkter eller försäljning av bondeprodukter mot metallvaror så att lantbruket utan omvägar över städerna kunde proviantera bergverken.

Vissa modifikationer gjordes exempelvis i Täljestadgan 1380, som gav bönderna rätt att handla sinsemellan med egna varor men inte med köpmannavaror som sill, salt, kryddor eller kläde. Kristoffers landslag 1442 skilde för böndernas del mellan husbehovsköp där köparen själv skulle förbruka varorna och köphandel, som var ett exklusivt urbant näringsfång.

Gustav Vasa och hans söner hävdade uppfattningen att handel, sjöfart och hantverk exklusivt borde förbehållas städerna trots att verkligheten fortlöpande korrigerade dem på ett tämligen hårdhänt sätt. År 1543 klagar Gustav Vasa i en berömd formulering över att det var lika omöjligt att avskaffa landsköpmännen som ”att fånga alla de ulvar som i skogen gå.” Särskilt nitisk när det gällde att reglera handeln var Karl IX. Under hans tid infördes uppdelningen i uppstäder och stapelstäder. Uppstäderna låg inne i landet och var avsedda för närområdeshandel men skulle också samla upp produktionsöverskott för vidare befördran till städer med stapelrättigheter och till utlandet. Uppstäderna skulle också förse lokalsamhället

med varor, som måste anskaffas genom fjärrhandel. Stapel- eller sjöstäderna hade rättighet att driva fjärr- och utrikeshandel. De var upplagsplatser där fartyg med tullpliktiga varor måste löpa in, förtulla och lossa sina laster. Man lagrade också exportvaror. Stapelstäderna var vidare skyldiga att bygga tull- och sjömanshus. Antalet stapelstäder var under 1600-talet ca 45. Systemet gav kronan möjligheter till omfattande ingrepp i handeln och samfärdseln och till kontroll av varuströmmarna i landet. År 1540 reglerades också köpmännens resrutter och infördes tvång för dem att inneha vägbrev.

Stockholm fick en särskilt gynnad ställning genom det s.k. botteniska handelstvånget. Redan stadslagen slog fast att ”alla av Finland, utom Åbo byamän, av Nyland, rodden, Hälsingland och Gästrikland skola ingenstädes sin marknad med skepp driva utom i Stockholm.” Handels-tvånget väckte stor opposition och flera kungar kringgick det i olika privilegiebrev men det förblev i stort sett intakt till 1765. Mot slutet av Johan III:s regering introducerades en konse-kvent stapelpolitik och då restes även krav på ett mälarhandelstvång till Stockholms förmån. Karl IX tänkte samla hela utrikeshandeln till Stockholm - Lödöses rimligtvis undantagen - medan den inre handeln skulle skötas av övriga städer med viss fördelning mellan stapel- och uppstäder. Detta kunde emellertid aldrig förverkligas. Stapelstadspolitiken innebar en strävan att införa kontinental principer i Sverige trots att landet med sina stora geografiska avstånd och glesa befolkning varit bättre betjänt av handel via ett flertal mindre hamnar utmed kusterna.

Under 1600-talet skärptes strävandena att lokalisera handel och hantverk till städerna ytter-ligare och ett 25-tal nya sådana grundades, särskilt längs norrlandskusten och i Bergslagen. Tillförseln till Bergslagen byggde på handelsfrihet för bergsmännen och förmåner för dem, som levererade varor dit. Handeln skedde vid särskilda torgdagar dit spannmålsbönder, västgötaknallar, småländska oxdrifter, norrländska fisk- och viktualielaster och städernas köpmän sökte sig och betalades med järn och koppar. Efterhand komplicerades förhållandena av det ökade antalet s.k. bergsstäder. Till de redan etablerade Örebro, Västerås, Arboga, Köping och Hedemora fogades 1584 Karlstad och under 1600-talet Filipstad, Falun, Kristinehamn, Sala, Säter, Avesta, Nora och Lindesberg, vilka anlades med bl a Goslar och Freiburg som mönster. Städernas främsta uppgift blev att förse Bergslagen med ”ätande, nötande och slitande varor” och svara för avsättningen av områdets produkter. Det blev vanligt med s.k. bergsförlag, vilket innebar att varje bergsman eller hyttlag hade sin egen förläggare, som levererade nöd-vändighetsvaror och avsatte järnet. Ibland höll köpmännen s.k. utliggare i sina områden för att bevaka fordringar och driva köpenskap. Till konsumenternas skydd uppmuntrade myndig-heterna konkurrens från långväga leverantörer och tillät handel i lokala bodar .

Ett annat exempel var Borås, som 1622 anlades i Sjuhäradsbygden där den omfattande bonde-handeln länge irriterat myndigheterna. Men inte ens den vägen lyckades man få kontroll över västgötarnas gårdfarihandel och så småningom fann man för gott att erkänna knallarnas rätt att driva handel på landsbygden.

Städernas ensamrätt till köphandel var ett led i en strävan mot arbetsfördelning mellan olika yrkesgrupper och mellan land och stad. Den stadfästes i alla stadsprivilegier och enligt förbudet mot landsköp 1650 fick städerna t o m rätt att hålla särskilda utridare för att beivra olaga landsköp. Förbudet förnyades i 1734 års lag och gjorde bara undantag för västgötaknallarnas handel med hemslöjdsföremål. I fråga om lokaliseringen av handeln till städerna tvingades man emellertid göra eftergifter i form av lantmarknader, vilka trots protester från stadsköpmännen hölls 2-3 gånger årligen på ungefär 150 platser. De produkter, som undantogs från förbudet var främst säd, viktualier, hemslöjd och tackjärn. Bönderna fick rätt att ta tackjärn till husbehov i utbyte för sina leveranser till bergsmännen. Åren 1680 och 1686 bekräftades allmogens rätt att sälja sina gårdsprodukter till vem som helst var som helst.

Denna frihet förutsatte emellertid att bönderna inte använde den till ”prångeköp” d.v. s. samordnad försäljning från flera producenter eller till ”förköp” som innebar organiserad försäljning till kringresande uppköpare. Avsikten med förbuden var att upprätthålla direkta kontakter mellan producenter och konsumenter, vilket varit en ledande princip alltsedan medeltiden.

Som Eli F Heckscher framhållit ”kom den rent stadsekonomiska synpunkten på samhällsföreteelserna att framträda nära nog som en gudomlig ordning, liksom den också i alla riktningar associerade sig med medeltidens hela etiska och religiösa åskådning. Till denna med sublim ensidighet stadsorienterade behandling av näringslivet hörde i främsta rummet att handel, sjöfart och hantverk skulle vara stadsnäringar och deras utövning på landsbygden utrotas.” Det stadsekonomiska tänkesättet var enligt Folke Lindberg en internationell företeelse och den enda ekonomiska doktrin, som under medeltiden och början av nya tiden lanserades målmedvetet och konsekvent. Systemet växte fram i samhällen med svag statsmakt där nya och livskraftiga städer framgångsrikt hävdade sina intressen mot andra samhällsformer. Det var anpassat till förhållandena på kontinenten men accepterades även i Norden trots att stadsväsendet där utgjorde ett marginellt inslag i en agrart dominerad omgivning. Statsmaktens förstärkning under Vasatiden medförde ingen förändring, tvärtom gynnades stadsintressena konsekvent på riksintressets bekostnad. Makthavarna på riksplanet saknade alternativ, som var anpassade till den nya verkligheten och skulle så göra tills den merkantilistiska doktrinen utformades. 16

1.2.2.3 Marknaderna

Den största handelsorganisationen i landet före näringsfriheten var marknaderna. Där salufördes större delen av lantbruks- och hantverksprodukterna och av jägarnas och fiskarnas fångster. Dit fördes också merparten av de importerade varorna och där möttes industrins representanter. Endast en mindre del av varuöverskotten omsattes i städernas torghandel. Marknaderna hade olika bakgrund och karaktär. Ursprungligen gällde regeln att marknad följde ting och de äldsta med anor från heden tid var Distingen i Uppsala, Samtingsmarknaden i Strängnäs och marknaderna i Birka, Sigtuna, Skara och på Brännöarna i Götaälvmynningen. Olaus Magnus berättar att Distingsmarknaden i Uppsala brukade hållas på Fyrisåns is och samlade både nordiska och utomnordiska besökare. På marknaden omsattes pälsvaror, silverföremål, spannmål, metaller, tyger och matvaror. Under orostider fick dock säd, hästar, smör, ost och fläsk inte föras ut ur landet. Magnus nämner också vintermarknaderna utanför Strängnäs och i Oviken i Jämtland. Han omtalar vidare att tillförseln av salt kunde äventyras vid ofred och att hans bror ärkebiskopen Johannes Magnus i mitten av 1520-talet anskaffade och delade ut redskap för saltberedning bland allmogen, vilket emellertid omintetgjordes av köpmän i Stockholm, som fruktade att gå miste om inkomster. Ärkebiskopen drevs i landsflykt av lutheranerna och återkom aldrig till Sverige. I fråga om mått och vikt meddelar Olaus Magnus bl a att vid spannmålshandel ”borgare och stadsbor äga att begagna ett särskilt mindre mått för att kunna bereda sig vinst samt dy medelst utgöra sina afgälder och hålla stadsmurarna vid makt. Landtmännen åter måste vid försäljning använda större mått och detta skall därhos vid all spannmålsförsäljning vara rågad.”

När landet kristnats var katolska kyrkan angelägen att knyta marknadsväsendet till sig. Man döpte därför om äldre marknader och skapade nya i anslutning till högtider och helgonsk. mässor. Till denna kategori hörde Hindersmässan i Örebro, Eriksmässan i Uppsala, Eskils-mässan i Eskilstuna, Pedersmässan i Linköping, Korsmässan i Härnösand, Olovs-mässan i Skänninge, Sigfridsmässan i Växjö och ett flertal marknader i Norrland som Torneå, Jokkmokk, Gammelstad, Själevad, Lycksele, Åsele, Skellefteå och Hudiksvall.

En tredje marknadstyp var de s.k. ödemarksmarknaderna, som fr a hölls i Norrland, Dalarna, Värmland och Småland. Kända sådana var Jämtmot mellan Dalarna och Härjedalen, Gavsele vid Åsele, Köpmanshälen vid Klövsjö, Sännänge i Dalarna, Stakdalen vid Grangärde, Sulvik vid Glafs fjorden, Skeppunddalen vid Färnebo och Köinge i Halland. Under 1600-talet institutionaliserade kronan också ett delvis äldre marknadssystem på orter som Arvidsjaur, Arjeplog, Jokkmokk, Gällivare, Åsele och Lycksele i Norrland och inkluderade därmed samernas ekonomi i systemet.

I anslutning till stadslagstiftningen delades marknaderna in i enskilda marknader och frimarknader. De förra var lokala och förbehållna städernas egna borgare och befolkningen i den omgivande bygden. Frimarknaderna var däremot öppna för alla, även utlänningar. Borgarna föredrog av uppenbara skäl de förra, allmogen de senare. Under Vasatiden försökte kronan avlysa kyrkomässorna – d.v. s. småmarknaderna vid kyrkplatserna - och landsbygdsmarknaderna i gränstrakterna. De flesta städer hade rätt till en eller två marknader per år. De enskilda marknaderna avlystes 1788 och därefter återstod endast frimarknaderna.

De viktigaste marknaderna hölls under hösten och vintern då framkomstmöjligheterna var bättre än på sommaren, allmogen hade mera tid och fler varor att avyttra. Därtill kom att de frusna sjöarna tillhandahöll lättåtkomliga och rymliga marknadspplatser. Det var också vanligt att marknaderna drog ut över tiden. Hedemora marknad pågick t ex i två veckor och Fastingen i Kristinehamn ofta i tre liksom frimarknaderna i Stockholm och Åbo. Allmogen sålde mestadels smör, kött, torrfisk, frukt, skogsfågel, hemslöjd, päls- och järnvaror. Inköpen bestod av mjöl, salt, malt, socker, kaffe, russin, risgryn, liar, hästskor, laggkärl, tyger, sill och tobak. Hästar och nötkreatur handlades i regel på marknaderna.

Slaktarna hade rätt att göra inköp var som helst i landet. Sålunda uppgav Stockholms slaktare på 1760-talet att de handlade i samtliga län söder om Dalälven samt i Åbo, Björneborgs, Nylands och Tavastehus län i Finland. År 1747 infördes genom Stockholms tullar 5 996 oxar, 5 626 stutar, 4 659 kor, 16 161 kalvar och 18 375 får. På 1760-talet gjorde slaktarämbetet ett försök att genom den s.k. ”hopahandeln” - en gemensam inköpskartell - anskaffa de djur, som behövdes men den upplöstes snart p.g.a. bristande sammanhållning. Oxdrifterna var för sin tid betydande transportföretag. De flesta oxarna föddes upp i Småland men de största och bästa kom från Skåne. Den viktigaste handelsplatsen var Skänninge där marknader hölls flera gånger om året men även även Hova, Vretstorp, Filipstad och Örebro spelade stor roll. Bergslagerna konkurrerade hårt med Stockholm eftersom man där förutom av köttet också hade stort behov av hudarna för tillverkning av gruvlinor. Oxdrifterna gick från södra Sverige till Kalmar, Göteborg, Stockholm och Bergslagen och ibland ännu längre. Dagsmarscherna kunde vid kortare drifter vara 5,5 mil, vid längre 3-4 mil, vilket innebar att exempelvis sträckan Ystad - Stockholm tog tre veckor. Drifterna arrangerades av ett brett spektrum av intressenter från storköpare och lokalhandlare via godsägare och samverkande småproducenter.

Gårdfarihandeln i Sjuhäradsbygden uppstod ur byteshandeln mellan västgötarnas hemspånad och järn-varorna i Bergslagen. Den gav de s.k. knallarna rätt till kringföringshandel i hela riket. I Västerbotten och Ångermanland uppstod en klass av välmående allmogeköpmän, som drev en omfattande handel med kött, smör, ost, fisk, skinn, beck, tjära och timmer i Stockholm och på frimarknaderna i Mälardalen. De var föregångare till senare tiders ”sörkörare.”

Stadsgrundandet under 1600-talet ökade antalet marknader starkt. I mitten av 1700-talet var antalet 514, vilket föranledde flera översyner av systemet och skärpte motsättningen mellan städerna och landsbygden. Under Gustav III:s tid föreslogs en minskning av antalet marknader och införande av bransch- och länsvisa huvudmarknader. Samtidigt genomfördes liberala reformer, bl a frisläpptes spannmålshandeln 1775. Beslut om en reform av marknads-

systemet med klar frihandelskaraktär togs 1788 och genomfördes delvis under 1790-talet. Fr.o.m. 1802 infördes en ordning med enbart frimarknader som ett steg på vägen mot handels- och näringsfrihet. Samtidigt reducerades antalet marknader från 581 1801 till 434 1802 eller med 25 procent. 17

1.2.2.4 Hantverket

Ett annat utflöde av städernas ekonomiska hegemoni var strävanden att flytta landsbygdens hantverkare till städerna. Efter kontinentala förebilder förbjöds under 1500-talets andra hälft allt hantverk inom en mils anstånd från närmaste köpstad (den s.k. frihetsmilen), en radie, som ibland utsträcktes till två mil eller till ett eller flera häradar. Undantag gjordes stundom - som t ex 1604 - för ”menige mans torvelige gärningsmän” som skräddare, skomakare, skinnare och grovsmeder och för ur kronans synpunkt viktiga verksamheter som vapensmidet i Hälsingland. För det senare anlades faktoristaden Söderhamn 1620. Karl IX hade också planer på att sammanföra lanthantverkarna i särskilda samhällen.

I samband med de omfattande hantverksreformerna 1621-22 avsåg Axel Oxenstierna att utöka stadshantverkets monopolräjning till fyra mil med rätt för hantverkarna att ge sig ut på landet och arbeta åt allmogen. De köpingar, som samtidigt inrättades skulle också utgöra hantverkscentra med samma privilegieområde som moderstadens och med hantverkare, som hade burskap i dennas skrän i form av särskilda ”bondeämbeten.” Hantverkssamhällena - de s.k. fläckarna - hade förebilder i bl a Nordtyskland och skulle ha monopol på allt hantverk inom ett bestämt område och tillåtas arbeta även på landsbygden. Under 1600- och 1700-talen tillkom ett tjugotal sådana stadsfilialer - eller lydköpingar som de också kallades - som senare kompletterades med friköpingar utan stadsanknytning. Någon lagstiftning om lanthantverket kom emellertid aldrig till stånd.

Det förindustriella hantverket i sin klassiska form kodifierades i 1720 års skråordning och skråväsendet behöll sitt grepp över det småskaliga hantverket hela 1700-talet. Skråna hade betydande politisk makt och därför stå emot kritiken mot deras rätt att förbjuda etablering av näringsidkare utanför deras kontroll. Försöket 1724 att tillåta s.k. frimästare fick t ex uppges efter bara sju år. Antalet hantverkare fördubblades från 15 000 1750 till 30 000 1850 trots en stundom besvärande konkurrens från de statsunderstödda manufakturerna. 18

1.2.3 DE EKONOMISKA DOKTRINERNA

1.2.3.1 Merkantilismen

Merkantilismen utformades i Frankrike av Jean Baptiste Colbert, som under 1600-talet intog ledande ställningar i landets finansförvaltning, näringsliv och lagstiftning. Doktrinen, som 1776 av Adam Smith döptes till merkantilism, innebar ett systematiskt försök att göra stadspolitik till statspolitik. De merkantilistiska politikerna sökte stärka statsmakten genom planhushållning. Statliga industriföretag byggdes upp, en handelsflotta upprättades, handeln reglerades och kolonier underordnades moderlandet. Enligt merkantilisterna måste ett land ha positiv handelsbalans. Målet var att maximera exporten och minimera importen. Man tvekade inte att offra en blomstrande hemmamarknadsindustri till förmån för en som arbetade för export.

Främjandet av industriföretag - manufakturerna - var en annan kärnpunkt i doktrinen. I England gjordes vissa försök att skydda jordbruket i konkurrensen med den framväxande

industrin men i Frankrike blev den manufakturvänliga politiken en utmaning mot jordbruksintressena, vilket i sinom tid gav upphov till en reaktion i form av den fysiokratiska rörelsen. Andra karakteristika var utveckling av kommunikationer och handelsförbindelser jämte nya tillverkningsmetoder, industrier, produkter, företagsformer och ökad produktion. Merkantilisterna skilde mellan produktivt och improduktivt arbete. Jordbrukare, industriidkare och köpmän ansågs produktiva medan utövare fria yrken som läkare, präster, mäklare och småhandlare betraktades som improduktiva. Man eftersträvade en politik, som förde över arbetskraft till de produktiva sektorerna.

Frankrike gick längst i strävandena att styra och kontrollera den inhemska ekonomin. Man sökte därför att både stimulera tillkomsten av manufakturer och reglera produktionen. Genom skattefrihet, subventioner, belöningar, privilegier m m främjade staten uppkomsten av nya industrier och expansionen av gamla. Affärsmän utnämndes till hovleverantörer, en titel som inte bara gav dem rätt att sälja till kungahuset utan även ökade företagets prestige. I samråd med skråna drog Colbert upp riktlinjer för produktionen och upphöjde dem till lag. Han inrättade en kår av lokala inspektörer med uppgift att övervaka tillämpningen av bestämmelserna och rapportera till de centrala myndigheterna. I branscher, som saknade skrå inrättades sådana tvångsvis. Regleringssystemet styrde förhållandet mellan mästare och gesäller, bestämde tillverkningsmetoder och varukvaliteter och föreskrev märkningen av de färdiga produkterna. Colbert lyckades emellertid endast uppnå en begränsad efterlevnad av påbuden. Efter Colbert blev merkantilismen ännu mer byråkratisk och rigid.

Koloniernas uppgift var enligt doktrinen att öka moderlandets rikedom. De skulle tjäna som råvaruleverantörer och marknader för industrivaror. Att i kolonierna starta företag, som kunde konkurrera med moderlandets, var förbjudet. Den engelska navigationsakten föreskrev att varor från kolonierna måste fraktas på engelska kölar och stod modell för bl a det svenska produktplakatet 1724. Missnöjet med Englands merkantilistiska kolonialpolitik var en starkt bidragande orsak till de amerikanska koloniernas frigörelse 1776. Även Frankrike och Spanien förbehöll sig ensamrätten till handeln med sina kolonier.

För utrikeshandeln använde sig särskilt England och Holland av privilegierade kompanier som Moskovitiska, Virginia, Ostindiska och Hudson Baykompanierna. Samarbetet mellan dessa och deras regeringar var mycket intimt.

I England var de ekonomiska regleringarna aldrig lika omfattande som i Frankrike. De flesta försvann dessutom tidigt. Efter revolutionen 1688 blev landets verkliga härskare godsägarna och köpmännen och dessa betraktade frihet från regleringar som viktigare än statlig styrning och kontroll. Under slutet av 1600-talet övergick den engelska staten till mer indirekta styr-metoder och omvärderade vissa av merkantilismens idéer. Man ifrågasatte handelsbalans-teorin, statligt reglerade löner och räntor och undrade om inte frihandel vore att föredra fram-för utrikeshandelsmonopol. Samtidigt växte sig insikten allt starkare om att det inte var ädla metaller utan mängden varor och tjänster, som utgjorde ett lands verkliga rikedom.

Inte heller i Holland och Spanien blev regleringssystemen lika omfattande som i doktrinens ursprungsland. Holland koncentrerade sig på att säkra sitt monopol på handeln med Ostindien medan man hemmavid tillämpade en relativt liberal näringspolitik. Också Spanien strävade efter monopol på handeln med sina amerikanska kolonier och dess politik avsåg även att hålla utländska köpmän och varor borta från moderlandet.

Merkantilismens mål var nationell maktökning. Eller för att citera Eli F Heckscher: ”Medan medeltida tänkande fann målet för all mänsklig verksamhet vara själarnas frälsning och medan den ekonomiska liberalismen eller laissez-faire-doktrinen eftersträvade individernas timliga välfärd, betraktade merkantilistiska statsmän och författare undersåtarna som medel till ett ändamål och ändamålet var statsmakten som sådan.” Tom Söderberg

karaktiserade den på följande sätt: ”Det rådde en merkantilistisk kult av handeln och av städerna som dess tempel. Gentemot landsbygden gjorde man det mesta - väl inte allt - för att gynna städerna. Lagen, myndigheterna och borgarna själva förfäktade högt uppdrivna krav på landsbygdens avhållsamhet från köpenskap, seglation och hantverk.”

1.2.3.2 Fysiokraterna

Som ett resultat av att merkantilisterna eftersatte jordbruket vann agrarianismen d v s intresset för denna näring terräng i Frankrike under 1700-talets första hälft. Jordbrukets tillbakagång var inte avsiktlig, tvärtom uttalade sig merkantilisterna ofta med respekt och sympati om näringen. Men deras politik förutsatte låga livsmedelspriser, särskilt på spannmål var till kom att varuskatterna minskat köpkraften starkt. En grupp författare, som hävdade jordbrukets särställning bland välståndskällorna, krävde reformer inom den ekonomiska politiken. I deras värld var liberalism, agrarianism och politik nära sammanflätade. Kraftigast protesterade en grupp kallad fysiokraterna med Jacques Turgot, Dupont de Nemours och Francois Quesnay som ledande. De betraktade jorden som den primära källan till rikedom- ”jordbruk och handel äro samhällets båda bröst”- och deras viktigaste skrift blev Quesnays ”Tableau économique” som kom ut 1758.

Fysiokraterna delade tidens föreställning om en ”naturlig ordning” där människornas mellan-havanden styrdes av automatiskt verkande lagar. Modellen var naturvetenskapen och de lagar, som bl a Newton och den nya engelska lantbruksvetenskapen uppenbarat. Enligt fysiokraterna fanns ingen principiell motsättning mellan människa och natur. De menade sig vara sam-hällets naturlagar eller naturliga ordning på spåren. När denna kartlagts gällde det att anpassa samhället efter naturlagarna och att uppnå en naturlig harmoni genom krafternas fria spel. Honnørsorden var frihet, egendom och säkerhet. Förutsättningarna för samhällsharmoni var att medborgarna genom kostnadsfri undervisning fick kunskap om naturlagarna, att yttrande- och tryckfrihet garanterades och att rättskipningen var självständig och oberoende. För en sådan åskådning framstod såväl både Rousseaus lära om samhällskontrakt som merkantilismens regleringar och näringstvång som naturvidriga konstruktioner.

Mänsklighetens välfärd var beroende av nettoproduktens storlek och denna bestämdes av det kapital, som användes för jordens odling. Enligt fysiokraterna borde de styrande undvika alla åtgärder, som kunde försvåra eller hämma investeringar i jordbruket. De förordade ekonomisk frihet och hävdade att spannmålsexporten skulle släppas fri och de statliga monopolen avskaffas eftersom de fördrade produktionen och minskade netto-produkten. Goda priser för lantbrukets produkter förutsatte en fri marknad.

Näst Quesnay var Turgot den mest berömde medlemmen av den fysiokratiska skolan. Han presenterade dess idéer i systematiserad form. Eftersom han innehade höga ämbeten i statsförvaltningen blev doktrinen genom honom känd bland de främsta makthavarna. Turgot ut-nämndes 1774 till finansminister men eftersom hans reformverksamhet skaffade honom många fiender stannade han endast två år på denna post. Bl a släppte han den franska spannmålshandeln fri, avskaffade varuskatterna och upphävde skråna.

Trots att de fysiokraternas idéer användes i radikala syften var de inga revolutionärer. De för-svarade privategendomen och ägde själva i flera fall betydande förmögenheter. De önskade reformer under ledning av en upplyst monarki. Men de försköt nationalekonomins fokus från varuutbytet till produktionen och gav den karaktären av vetenskap. De engelska ekonomer med Adam Smith i spetsen, som några årtionden senare utformade industri-samhällets liberala ekonomiska doktrin, övertog och förde väsentliga delar av det fysiokratiska idégodset vidare.

1.2.3.3 Doktrinerna i Sverige

1600-talets svenska stadsgrundande blev med få undantag föga framgångsrikt och upphörde under 1700-talet så gott som helt. Efter 1720 slog merkantilismen igenom både hos de s.k. äldre mössorna och särskilt under det franskorienterade hattpartiets kvartssekel vid makten 1740-65 då systemet tillämpades synnerligen rigoröst i Sverige. Produktplakatet infördes efter engelsk förebild 1724 och konventikelplakatet, som förbjöd enskilda andakter 1726 och kompletterades med en religionsstadga 1735. Jonas Alströmer fick sitt första tillstånd att driva textilmanufaktur i Alingsås 1724. Den fick status av pionjärföretag och hade vid Alströmers bortgång 1761 1500 anställda. Exemplet följdes av bl a Barnängens klädesfabrik i Stockholm, som sysselsatte 1300 anställda 1745. Andra företag tillverkade papper, glas, porslin, tobak, socker m m. År 1767 fanns i Stockholm 433 fabriker, som producerade över 60 olika sorters varor. Som mest sysselsatte manufaktursystemet 17 000 personer av vilka 80 procent kvinnor. För jordbruket konstruerades bl a sånings- och frörensningmaskiner. Manufakturerna engagerade utöver Alströmer kända namn som Christopher Polhem och Emanuel Swedenborg men eftersom projektet var grundat mer på teori än på realitet och beroende av statliga stöd, misslyckades det på längre sikt. Under 1730-talet grundades efter merkantilistiskt föredöme också Ostindiska kompaniet 1731 med monopol på all svensk handel öster om Godahoppsudden, Levantinska kompaniet 1738 för handeln på Medelhavet och ett kortlivat västindiskt kompani 1745. Ledande i dessa företag var bl a grosshandlarna Niclas Sahlgren, Abraham Grill, Jonas och Patrik Alströmer, Tomas och Anders Plomgren.

Lagstiftningen förnyades av Gustaf Cronhielm genom 1734 års lag. Enligt tidens sed inrättades vidare akademier som Vetenskapsakademien 1739, Vitterhetsakademien 1753, Musikaliska akademien 1771 och Svenska akademien 1786. För praktiska regleringsändamål tillkom Jern-kontoret 1747, Tabellkommissionen 1756 och storskiftet 1757. För tillförlitlig information om befolkningsutvecklingen inrättades en statistik 1749 och Anders Berch, som blev landets förste professor i ekonomi och var övertygad merkantilist, uppskattade Sveriges försörjnings-potential till 24 miljoner människor. Inom vetenskapen gjordes framstående insatser av Linné och hans lärjungar jämte Anders Celsius, Torbern Bergman, Pehr Wargentin, Christopher Pohlhem, Emanuel Swedenborg, Axel Fredrik Cronstedt och Samuel Klingenskierna. Folk-undervisningen var emellertid eftersatt - 1760 fanns skolor bara i 165 (7 procent) av landets 2216 församlingar.

De merkantilistiska regleringarna ingrep också i privatlivet. Förbudet var legio och angiveriet utbrett. Kläder och dräktskick reglementerades, täckvagnar och deras användning likaså. Import av de flesta frukter, likörer, viner, tyger, vagnar, möbler och konstföremål var förbjuden, kaffe och tobak var hårt beskattade, antalet gäster och rätter vid middagar maximerade - allt för att förbättra handelsbalansen och stödja den inhemska industrin. Frihetstiden såg därför också - mestadels misslyckade - försök att odla vin, tobak, mullbärsträd för silkesmaskar, potatis, ananas, kaffe, the m m. Regleringssystemet, som kulminerade under 1760-talet, befordrade en mentalitet av puritanism, avundsjuka och angiveri som satte varaktiga spår men alstrade också ett folkligt motstånd.

Följden blev en stark kritik mot det merkantilistiska systemet. Subventionerna till manufakturer och andra mindre bärkraftiga företag ansträngde finanserna hårt. Upplåning och inflation blev följderna, oredan i finanserna omfattande och - efter pommerska kriget 1757-62 - total. Krisen förvärrades av att den ekonomiska politiken fick karaktären av ekonomisk doktrinstrid. Tidigare hade både hattar och mössor präglats av merkantilistiska tänkesätt men under 1750-talet kom de s.k. yngre mössorna att under intryck av agrarvänliga stämningar i Europa alltmer reagera mot de ekonomiska regleringarna och hattarnas kostsamma subsidie-

politik. Man lanserade ett program präglat av sparsam hushållning, byråkratikritik, ständerstyre och fredsvilja. Mössorna hade stora framgångar vid 1765-66 års riksdag och genomförde i rask takt en rad reformer under ledning av fysiokratiskt inspirerade personer som Anders Nordencrantz, Anders Chydenius, Carl Fredrik Scheffer och Johan Liljencrants, bl a avskaffades botteniska handelstvånget och infördes tryckfrihet. Den uppdrivna reformtaket skrämde motståndarna och tvingade mössorna bort från makten 1769 men då hade avvecklingen av merkantilismen redan inletts även om det dröjde till mitten av 1800-talet innan en friare syn i ekonomiska frågor helt slog igenom i Sverige. Tilläggas kan att Gustav III:s revolution och 1772 års författning hade klara fysiokratiska förtecken och att självaste Vetenskapsakademien var ett forum för dessa idéer. Näringsfrihetsförordningen 1864, som bl a blev landsbygdens ekonomiska Magna Charta hade då förberetts av en lång rad frigörande delreformer, som spände över ett brett spektrum av områden.

På det ekonomiska området frigavs spannmålshandeln 1775 och 1780, reformerades marknadsväsendet 1801, ursträcktes frihandeln till kreatur, viktualier m m 1815, mildrades förbuden mot landsköp 1789 och 1810, avlöstes landtullen och accisen 1809-10, frigavs kreaturs- och viktualiehandeln 1815, påbjöds laga skifte 1827, frisläpptes brödhandeln 1828, och tackjärnshandeln 1835, avskaffades skråväsendet 1846, infördes en aktiebolagslag 1848, togs husbehovsbränningen bort 1855, avreglerades järnhanteringen 1859 och infördes näringsfriheten 1864. Därefter återstod av regleringsverket endast bestämmelser om marknader och gårdfarihandel. För att idka handel krävdes endast att man var konfirmerad, var myndig, hade god frejd och elementära kunskaper i skrivning och räkning. Efter näringsfriheten anslöts Sverige till det europeiska frihandelssystemet 1865. Politiskt infördes en departementalreform 1840, kommunallagarna 1862 och ersattes ständsriksdagen av tvåkammarriksdagen 1865. Det gamla fysiokratiska kravet på allmän folkundervisning tillgodosågs genom folkskolans till-komst 1842 och folkhögskolans införande 1868. På religionens område avskaffades kyrkoplikten 1855, förbudet mot privatandakter 1858 och öppnades riksdagen och stats-förvaltningen för icke-protestanter 1870. Inom rättsväsendet avskaffades spö- och risstraffet 1855, husagan 1858, landsförvisningsstraffet 1860 och humaniserades strafflagen 1864. Kravet på landshövdingepass för inrikes resor togs bort 1860.

För att underlätta handeln infördes kronan som myntenhet 1875. Industriproduktionen effektiviserades och standardiserades genom att decimalsystemet och svensk normaltid antogs 1878. Inom lant-bruket främjades utvecklingen genom Edward Nonnens lantbruksinstitut på Degeberg 1834, införandet av de allmänna lantbruksmötena 1846 och de statliga lantbruksinstituten vid Ultuna 1848 och Alnarp 1862. Därtill kom viktiga fristående institutioner som hushållningssällskapen, Lantbruksakademien, hypoteksbankerna och de ömsesidiga försäkringsbolagen samt en begynnande samköpsverksamhet av lantbruksförnödenheter, de första bymejerierna och bondeägda handels-, mejeri- och träförädlingsföretag. År 1880 var samhället omreglerat, doktrinskiftet genomfört och övergången till en liberal marknadsekonomi fullbordad. 19

1.2.3.4 Den tidiga landsbygdsindustrin

Jordbrukets omvandling skapade förutsättningar för hemindustriell produktion i större skala på landsbygden (s.k. protoindustrialisering) under 1800-talets första hälft. Den förutsatte att de arbetande växlade mellan jordbruks- och industriarbete och byggde på regional och lokal specialisering. Ett exempel var Sjuhäradsbygdens bomullsvävning, som drevs på förlagsbasis och vars produkter distribuerades via knallarnas gårdfarihandel till främst Stockholm och Bergslagen. År 1834 anlades i Rydboholm utanför Borås landets första mekaniserade

bomullsväveri med Sven Eriksson som huvudman. Det var en mönsteranläggning för sin tid med svensktillverkad maskinutrustning. Väveriet växte fram i anslutning till Erikssons förlagsverksamhet, som omfattade 900 väverskor och fram till 1870-talet fanns kvar som komplement till fabriksrörelsen. Knallarnas vidsträckta distributionsnät garanterade företagets avsättning och lönsamhet. Andra regioner med inriktning på textilproduktion - särskilt linnelärft - var Hälsingland och Ångermanland. Avsättningen låg i böndernas händer genom de slädlag, som vintertid organiserades för resor till marknaderna i Stockholm och Mellansverige. Denna handel gick emellertid tillbaka under 1800-talets andra hälft p.g.a. konkurrensen från textilindustrin.

I Närke utvecklades landsbygdens skotillverkning för försäljning på städernas fri-marknader. Därefter tillkom skomakeri i förlagsmässiga former i Kumla och Örebro. I Dalarna uppstod en avsaluslöjd för metall- och lädervaror och i delar av Småland och Halland fanns en betydande möbeltillverkning, yllevävning och trikåstickning. Andra landsbygdsbaserade industrier, som i takt med den begynnande mekaniseringen började drivas i större skala var kvarnar, sågar och tegelbruk för vilka ångkraften blev en starkt utvecklingsfrämjande faktor.

Landsbygdens protoindustri skapade utrymme för lönearbete och jämnade vägen för fortsatt industrialisering bl a genom arbetsvandringar. Dessa satte äldre arbetskraftsregleringar under tryck och skapade därmed en arbetsmarknad. Men hemindustrin kunde också utgöra ett hinder för utvecklingen och konkurrera om arbetskraften. Många betraktade rentav denna landsbygdsbaserade protoindustri som en specifikt svensk modell och ett alternativ till de engelska fabriksstädernas fattigdom, bostadsnöd, tristess och naturförstörelse. 20

1.2.3.5 Näringsfrihet och självhjälp 1846

Skräväsändets upphävande gav upphov till ett omfattande skriftställerier av skiftande innehåll och halt. För ett av de mest framsynta inläggen svarade professorn i administrativ rätt och nationalekonomi i Lund Jakob Lundell 1846. Hans arbete på drygt 270 sidor behandlade hantverkets och skräväsändets uppkomst, organisation och regelverk och näringsfrihetens införande i Sverige och utomlands. Bokens avslutande kapitel tog upp arbetets organisationsproblem i den nya avreglerade ekonomin och kritiken om att näringsfriheten och konkurrensen skulle försämra arbetarnas ekonomiska och sociala villkor. Enligt Lundell erbjöd en återgång till den gamla ekonomin ingen lösning på dessa problem. Korrektivet var i stället ett ökat utrymme för associationer som medel för arbetets organisering.

Lundell granskade vad Frankrike som ledande nation åstadkommit på området och förkastade därvid både "communisternas råa omstörtningssplaner" och Saint Simons och Fouriers teorier, som förutsatte en övergång till nya och oprövade ekonomiska system. Socialisterna erbjöd mer reformistiska lösningar i form av Burets yrkeskorporationer med obligatoriskt medlemskap för lokal, regional och nationell lönesättning och Louis Blancs statsägda nationalverkstäder med centralt fastställda löner. I dessa fördelades överskotten i tre potter, som gick till medlemmarna, till understöd till vanföra och till investeringar och nyanställningar för att bygga ut systemet. Målet var att på sikt avskaffa konkurrensen.

Lundell menade att Blancs verkstäder medförde risker för toppstyrning och ineffektivitet och innebar att lönesättningen inte relaterades till den ekonomiska utvecklingen. Det var ett system, som lät sig "lättare uppgöras än verkställas." Han ansåg att de associationer och syndikat, som dittills bildats var alltför traditionella, passiva och influerade av skråna. Lundell menade att arbetarna måste upplysas, utbildas och personlighetsdans för att kunna klara sig i det nya samhället. Slöjdskolor och industriföreningar var en god början men hade

inte nått de mest vanlottade. Ett annat verksamt hjälpmedel var den typ av frivilliga arbetsförmedlingar, som även riktade sig till ungdomar och utvecklats i England och Frankrike. Under 1840-talet hade sådan verksamhet även prövats i Dresden och Leipzig i kommunal regi. Lundell var emellertid förtröstansfull beträffande möjligheterna att lösa arbetskraftsproblemen förutsatt att man tillämpade arbetslinjen. Historien hade visat att frihet och frivillighet var att föredra framför regleringar av äldre typ. I fråga om Sveriges framtid var han dock osäker.

Lundell byggde sin framställning på aktuell internationell litteratur och var en av de första som på allvar såg sig om efter relevanta organisationsmönster för ekonomin i näringsfrihetens samhälle. Hans framställning var mer refererande än rekommenderande men färdriktningen var klar - frihetliga, folkliga sammanslutningar i frivillig samverkan utan statlig styrning. Där-för avvisades mer auktoitära socialistiska lösningar av företrädesvis fransk modell. Marx åberopas inte men väl Engels´ analys av den engelska arbetarklassens ställning. År 1846 fanns heller inte några beprövade kooperativa erfarenheter att hänvisa till. Med undantag för några få arbetarägda företag i Frankrike och den engelska rochdaleföreningen, som startade 1844, arbetade man fortfarande med olika lokala kommuniteter med religiös eller politisk inriktning. Några år senare skulle situationen dock vara helt annorlunda genom det tyska förenings-väsendets framväxt. I likhet med många andra reformatorer vid den här tiden underströk Lundell kraftigt betydelsen av utbildning för de lägre klasserna. Folkbildningen var förut-sättningen för alla andra initiativ inom självhjälps område. 21

1.2.4 KROPOTKIN, HASSLÖF OCH DEN INBÖRDES HJÄLPEN

1.2.4.1 Samverkans guldålder

Inte mycket har skrivits om de äldre folkliga samverkansformerna och deras betydelse för det moderna samhället. Varken liberalismen eller socialismen, som varit industrisamhällets politiska och ekonomiska huvudfrågor har ägnat ämnet några mer djupgående analyser. Båda har sett sig som företrädare för en modernitet, som bäst utvecklades genom att finna egna uttrycksformer utan anknytning till ett primitivt och odemokratiskt förflutet och för en historieuppfattning präglad av en linjär framtidsoptimism enligt vilken framtiden definitionsmässigt överträffade historien. Ur mindre, obundna och perifera rörelsers synvinkel var detta betraktelsesätt emellertid inte lika självklart. Frihetliga organisationer som t ex anarkismen, som baserades på inbördes hjälp och frivillig, lokal samverkan tvingades under trycket av industrisamhällets storskaliga produktionsformer och socialdarwinistiska konkurrenskoncept tidigt analysera samhällsutvecklingens organisationsproblem. Det blev därför inte överraskande ”anarkistfursten” Peter Kropotkin, som vid sekelskiftet 1900 kom att se den folkliga samverkans betydelse och idéerna om inbördes hjälp i ett vidare utvecklingsperspektiv. Hans viktigaste arbete på detta område blev ”Inbördes hjälp” (på svenska 1903) men även ”Åkrar, fabriker och verkstäder i morgondagens samhälle” från 1899 behandlade frågor om konkurrens och ”samverkan i förnuft.”

Kropotkin såg det fria stadsväsen, som likt ”oaser i feodalismens öken” uppstod i Europa under 900- och 1000-talen som ett avgörande framsteg. Medeltidsstädernas skrän var enligt honom främst framstegsvänliga företeelser och utgjorde fora för inbördes hjälp inom olika samhällsgrupper. Städerna ombesörjde därtill gemensamma inköp av livsmedel för medborgarnas räkning. Torghandeln gundades på gamla principer om ekonomisk rimlighet, rättvisa och kvalitet och skyddades av en särskild fridslagstiftning. Hantverkarnas arbetstider

var reglerade - ofta 48 timmar per vecka - och årliga internationella kongresser hölls. Skråna hade egen rättskipning, egen milis, egna generalförsamlingar, egna förbindelser med andra städer och länder och egna förband i krig. Stadsförbund tillkom t ex i Lombardiet, Toscana, Westfalen, Rhendalen, Schwaben och östersjöområdet (Hansan) liksom byaförbund - bonde-republiker - i Italien, Ryssland Frankrike och Schweiz (edsförbundet 1291). Ett ödesdigert problem för den framtida utvecklingen uppstod emellertid genom att stad och land skildes åt p.g.a. de ständiga fejderna mellan städerna och landsbygdens feodalherrar. Kropotkin betraktade de första fem seklen efter år 1000 som ”en kraftansträngning för att i stor skala genomföra inbördes hjälp- principen i alla mänskliga förhållanden och i all möjlig utsträckning.” De nya städerna hindrade den europeiska civilisationen ”från att försvinna i forntidens teokratiska och despotiska statsform.” De tillförde initiativförmåga, kreativitet och självförtroende. 22

1.2.4.2 Nedgång och pånyttfödelse

Under 1500-talet tog enligt Kropotkin emellertid statsbildningar av gammal romersk typ över och med dem den romerska rätten. Kyrkan lierade sig med de nationsbyggande furstarna, vilka framställdes som Guds ställföreträdare på jorden medan bönderna satte sin lit till att de nya härskarna skulle göra slut på feodalherrarnas förtryck och adelns ändlösa strider. Allt samverkade till att nationalstaterna segrade och enligt Kropotkin under de följande 300 åren systematiskt krossade den inbördes hjälps alla institutioner. Städer och byar berövades självförvaltning och domstolar, skrån och gillen underkastades statsbyråkratin och fråntogs sin egendom. Propagandan för den nya ordningen var massiv och överhetens rädsla för oberoende medborgargrupperingar panisk. Handels- och hantverkssammanslutningar förbjöds liksom frireligiösa församlingar. Det gemensamma ägandet utplånades i stort sett i hela Väst- och Mellaneuropa. Föreningar kom efterhand att likställas med sammansvärjningar och omfattande regleringar lamslog yrkesutövarna. När 1700-talets liberalistiska ekonomer pro-testerade mot dessa gav de röst åt ett utbrett missnöje.

Under 1800-talet tvingades inbördes hjälp - strävandena starta om från ett bottenläge och bygga upp fackföreningar, kooperativ och politiska organisationer. På många håll spelade kooperativ samverkan en viktig roll i ekonomin. För Rysslands del pekade Kropotkin på de s.k. artellerna som en viktig form av traditionell, informell Kooperation bland bönder, fiskare, jägare, hantverkare och arbetare. Så t ex dominerades fisket i Kaspiska havet, Ural, Volga och de nordryska sjöarna av arteller, vilka också var vanliga bland ambuleringar av vävare, timmermän, murare som tog entreprenader i de stora städerna och organiserade arbetet och uppehållet i egen regi. Arteller fanns också bland rallare, stadsbud och t o m fångar. Deras ursprung brukar dateras till 1200-talet men under 1800-talet utsträcktes benämningen även till understöds- och pensionskassor, försäkringsföreningar m m. Liknande organisationsformer fanns också på Balkan och i Turkiet. Vid sekelskiftet 1900 menade Kropotkin att inbördes hjälp - traditionen efter en lång nedgångsperiod gick en ljus framtid till mötes. 23

1.2.4.3 Samverkan och konkurrens

I boken ”Åkrar, fabriker och verkstäder i morgondagens samhälle” behandlade Kropotkin bl a småindustrins framtid utifrån Marx´ teori i kapitalet om den lagbundna koncentrationen av kapital och produktionsmedel. Han pekade på att denna grundade sig på förhållandena inom textilindustrin på 1840-talet och att utvecklingen därefter inte resulterat i någon anmärkningsvärd tillbakagång för småföretagen, tvärtom var ökningen av små investerare påtaglig. Enligt Kropotkin var de större företagens styrka inte orsakad av överlägsen teknisk och

ekonomisk organisation utan berodde på att de hade fördelar på inköps- och försäljnings- sidan. Många storföretag var ingenting annat än anhopningar av industrier tillkomna för att dominera marknaden. I de fall problemen med tillgången till marknaderna löstes, var utvecklingen minst lika stark i de mindre företagen. Medlet för att uppnå detta var kooperativ organisering i inköps- och försäljningsföretag. Kropotkin underbyggde sin tes med exempel från den av danskar organiserade mejerikooperationen kring Tomsk och Tobolsk i Sibirien, trädgårdsodlarkooperativen på de engelska kanalöarna och den landsbygdsbaserade småindustrin i Frankrike och Schweiz. I Tyskland, Ryssland och Österrike - Ungern hade däremot ett stelbent fasthållande vid teserna i Kapitalet i kombination med samverkansfientliga regeringar snedvridit utvecklingen. 24

1.2.4.4. En ofullbordad ansats

Kropotkins analyser är ett av de få försöken att placera in inbördes hjälp - traditionen och det folkliga samverkanskonceptet i ett övergripande utvecklingsperspektiv, hävda samverkan som alternativ till konkurrens och lansera federativ kooperativ samverkan mellan företagare som likvärdig med centraliserade och storskaliga driftsformer. Det är värt att notera att Kropotkin främst propagerade för samverkan mellan självständiga företagare och inte för det slags arbetarägda företag, som senare kom att främjas av de syndikalistiska fackföreningarna. Hans optimistiska syn på samverkanskonceptets framtid kom emellertid endast delvis att förverkligas. Den kooperativa världsrörelsen expanderade visserligen starkt fram till 1950 men reducerades under det kalla krigets polarisering mellan liberalism och kommunism, privat och statligt, marknad och plan till en förbisedd och lågprioriterad tredje väg.

1.2.4.5 Olof Hasslöf och allmogens lagbildningar

Analyser av företags- och organisationsformernas ursprung, framväxt och särart och deras relevans relativt olika tillämpningsområden liksom av den framtida utvecklingens krav kan betecknas som rariteter inom den ekonomiska forskningen. Olof Hasslöf - en av de få som intresserat sig för detta slags frågor i Sverige - framhåller att de nutida organisations- och kommandostrukturens ”rötter sträcker sig ner i samfundsförhållanden, som grundades redan när våra sjöfarande vikingar första gången trädde in på den europeiska arenan” och att en närmare kartläggning av deras komplicerade samband och relationer egentligen förutsätter ”en social-ekonomisk motsvarighet till Linnés sexualsystem”.

Liksom Kropotkin hävdar Hasslöf att när bygde- och stamsamfunden samlades i ”riks- och statsbildningar blev försvar, rättsvård, styrelse, förvaltning och andra gemensamma angelägenheter inordnade i större sammanhang” och därmed i permanenta system och ett omfattande lagstiftningsarbete. Initiativen kom från de politiskt, ekonomiskt och kyrkligt styrande kretsarna och exempelvis landskapslagarna tog upp både äldre rättsregler, som fortlevt genom långvarig tillämpning och muntlig tradering och förvaltningsregler, som utformats utifrån den romerska rätten och de kyrkliga traditionerna. Adeln och prästerskapet skapade sig genom ekonomiska privilegier, hierarkiska organisationsformer, specialiserad lagstiftning och exklusiva utbildningar starka maktpositioner. Främst gällde det att säkerställa besittningen av jorden med hjälp av komplicerade kamerala och fiskala system grundade på olika jordnaturer - krono, frälse och skatte med ett antal undergrupper - och en noggrann fastighetsregistrering. På samma sätt byggde borgarna, som erhållit burskap och etablerat sig som köpmän och hantverkare, upp hierarkiska företag och näringsfång. De styrde städernas råd och magistrater och utformade under medeltiden en allmänt accepterad doktrin, som tillerkände dem ensamrätt till handel, sjöfart, hantverkerie och manufakturer. De obesuttna

massorna disciplinerades genom tjänstehjonsstadgor och - för landsbygdens del - förbud mot näringsfång utanför lantbruket. Med tanke på att jordbruket i länder som Sverige av ålder endast svarat för en del av befolkningens försörjning och kompletterats av jakt, fiske, skogs- och bergsbruk, hantverk, sjöfart, handel m m innebar inskränkningarna ett drågsdrag mot landsbygdens lagbaserade näringsliv och ekonomi.

Eftersom allmogen först sent lärde sig läsa och skriva är skriftliga kvarlevor från lagbildarna själva sällsynta och fragmentariska. Lagens organisation utmejslades genom ständig och mångsidig tillämpning och var så självklar de inblandade att skrivna regler inte behövdes. Vid de tillfällen sådana förekom var de högre ståndens skrivare i regel inblandade. Det förekom – exempelvis i fråga om sockenmagasinen – att mönsterstadgar av myndigheter och andra utomstående avfattades på ett kanslispråk, som endast kunde göras begripligt för gemene man med hjälp av tolk. Därtill kom att innehållet anpassades till de rutiner och rättsuppfattningar, som gällde inom de officiella institutionerna. Hasslöf slår fast att allmogeföretagens ”driftsformer, företagsformer och organisationssystem har inte varit föremål för närmare undersökningar. Man har aningslöst anammat de skriftliga källornas officiella uppgifter utan erinran om att de dikterats av en överhet, vars politik varit inriktad på att utrota dem. Även forskare, som med framgång bedrivit källkritik på andra punkter, har förbisett, att forskningen här står inför obearbetade problem”. Hasslöf konkluderar att allmogens lagbildningar systematiskt undertrycktes av kyrkliga och världsliga överheter ”till förmån för sina egna förvaltningsorgan och rättsinstitut, organiserade i hierarkiskt uppbyggda kyrkliga och statliga ämbetsmannavälden, som de utbredd och förstärkt genom privilegier, skriftliga påbud och skolväsen med inriktning på att tjäna Gud och Fosterlandet”.

Hasslöf betraktar den massiva koncentrationen av makt till de tre privilegierade stånden, vilka 1850 tillsammans omfattade 2,8 procent av befolkningen som närmast naturvidrig. Han ser och beskriver samma historiska utveckling som Kropotkin men anvisar - trots visst tal om utopier, folkrörelser och Kooperation - ingen egentlig alternativ utveckling. Han noterar dock att aktiebolagets exklusiva anknytning till kapitalintressena förblivit orubbad trots flera revideringar av lagstiftningen. Däremot tycks han betrakta 1970-talets lagar om medbestämmande, styrelserepresentation och anställningsskydd för anställda, som kompletterande modifieringar av bolagslagen. 24 a

NOTER

14. Sillén, A W af: Svenska handelns och näringarnas historia till år 1809 (Karlshamn 1886) s 15 ff och 42 ff; Hasslöf 1980 s 13ff, 20 ff, 60 ff, och 97; Erixon 1978 s 36 f; Medeltid. Läckö slott (Skövde 1988) s 24 ff, 43 ff, 101 ff, 114 ff och 123 ff; Hunt-Murray s 142 ff och 187 ff.
15. Sillén 1886 s 70 ff, 116 ff och 146 ff; Bilder ur lanthandelns historia 1943 s 23 ff; Sterner 1970 s 13 f och 16; Harrison 2002 s 459 ff och 536 ff; Magnus 2001 s 180 f; SOU 1920:22 s 95 ff.
16. Sillén 1886 s 28 ff, 44 ff, 55 ff, 66 ff, 103 ff, 110 ff, 119 ff och 163 ff; Åmark 1915 s 64 ff, 76 ff, 89 f, 94 ff, och 101 ff; Gjöröes 1919 s 16 ff; Söderberg 1933 s 150 f, 153, och 159 f; Bilder ur lanthandelns historia 1943 s 13 ff, 18 ff, 30 f, 34 ff, 43, 53 ff och 79 ff; Pålman-Sjölin 1944 s 10 ff och 14 ff; Pålman 1957 s 50 ff, 103 f och 140; Sterner 1970 s 13 f och 16; Hellspong-Löfgren 1976 s 21 och 181 ff; Hasslöf 1980 s 86; Wetterberg, Gunnar: Kanslern. Axel Oxenstierna i sin tid. Del 1 (Gjövik 2002) s 230 ff och 362; Hunt-Murray s 78 ff och 187 ff.
17. Sillén 1886 s 92 ff; Bilder ur lanthandelns historia 1943 s 46, 53 ff, 58 ff, och 68 ff; Svärdröm, K F: Från oxdrifter till slakteriförening (Stockholm 1959) s 191, 195 f och 201

- f; Söderlund, Ernst: Hantverksämhetens kartellfunktioner under stormaktstid, frihetstid och gustaviansk tid (Problem i svensk ekonomisk historia 1972) s 61 f; Pålman 1957 s 21 ff, 29 ff, 56 ff, 68 ff, 86 ff, 111, 118 ff, 122 ff, 136 ff, 146 ff, 170 ff, 175 ff och 179 f; Sterner 1970 s 44 ff, 139 och 141 f; Magnus 2001 s 182 f, 626 f och 630; Wetterberg 2002 s 397 ff; Hunt-Murray s 50 ff; SOU 1922:20 s 100.
18. Lundell, Jakob: Om handtverksskrån, näringsfrihet och arbetsorganisation (Lund 1846) s 51 ff, 87 ff, 116 ff, 138 f, 182 ff och 221 ff; Sillén 1886 s 103 ff, 152 ff, 215 ff och 231 ff; Lindberg, Folke: Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre Vasatid(1964) s 102 f, 106 ff 201 ff och 233; Magnusson, Lars: Sveriges ekonomiska historia (1996) s 107 ff, 120 ff, 125 ff, 160 ff, 215 ff, 224 ff, 253 f och 258 ff; Wetterberg 2002 s 234 f och 363 ff; Hunt-Murray s 64 ff.
19. Sillén 1886 s 187 ff, 201 ff, 289 ff, 298 ff och 309 ff; Holst, Walfrid: Frihetstiden (Sveriges historia genom tiderna III 1948) s 278 ff, 306 ff, 321 ff, 338 ff, 380 ff och 386 ff; Newman, Philip, Ch: De ekonomiska idéernas historia (1953) s 18 ff, 35 f och 48 ff; Barber, William J: De ekonomiska idéernas historia (1971): 14 ff; Lindqvist, Herman: Nyttan och nöjet (1996) s 14 ff, 91 ff, 112 ff, 141 ff, 406 ff och 420 ff; Magnusson 1996 s 160 ff, 170 ff, 181 f, 197 ff, 224 ff, 231 ff, 143 ff, och 255 ff; Roberts, Michael: Sverige under frihetstiden 1719 - 1772 (Smedjebacken 2003) s 191 ff, 204 ff, 217 f, 225 f, 230 ff och 287 ff. Nyström, Per: Thomas Thorilds lära om harmonin och dess idéhistoriska bakgrund. En linje i den gustavianska tidens politiska ideologibildningar (Historieskrivningens dilemma och andra studier, Stochholm 1974) s 171 ff, 177 ff och 182 ff: Även tryckt i Scandia 1:1939; Hennings, Beth: Gustav III (Stockholm 1967) s 40 f, 48 f, 64 f och 69 f; SOU 1922:20 s 100 ff; Magnusson 1999 s 20 ff, 38 ff, 249 ff, 253 ff och 259 ff.
20. Sillén 1886 s 303 ff; Sterner 1970 s 147 ff; Schön, Lennart: En modern svensk ekonomisk historia (2000) s 88 ff, 92 f och 100 f;
21. Lundell 1846 s 255 ff och 268 ff.
22. Kropotkin, Peter: Inbördes hjälp (1978) s 123 ff 129, 132 ff, 137 ff, och 144 ff; Magnusson 1996 110 ff och 120 ff; Hunt-Murray s 88 f, 108 ff, 118 ff, 130 ff och 225 ff.
23. Kropotkin 1978 s 150 ff och 175 ff; Magnusson 1996 s 136 ff, 147 ff, 154 ff, 160 ff, 170 ff, 181 ff, 215 ff, 224 ff, och 248 ff.
24. Kropotkin, Peter: Åkrar, fabriker och verkstäder i morgondagens samhälle (1980) s 60 f, 97, 142 ff 145 ff och 151 ff.
- 24 a Hasslöf s 12 ff, 20 ff, 31, 53, 63 ff, 76, 79, 81 ff, 120 och 163 ff.

1.3 EKONOMISKA INITIATIV INOM HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPEN

1.3.1 HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPENS TILLKOMST

Tanken på att samordna de ekonomiska, sociala och rättsliga verksamheterna på landsbygden var gammal och inspirerade antagligen bl a det landsomfattande byordningsprojektet 1742. På 1750-talet föreslogs i riksdagen att ett ”samhälle” på något tiotal personer borde väljas inom varje socken för att verka för jordbrukets förkovran. Över sockensamhällena borde stå ett ”provinssamhälle” med landshövdingen som styresman. Förslaget stannade på papperet men de fysiokratiska idéernas genomslag höll tanken levande. Vid 1771 års riksdag utfärdades ett cirkulärbrev om att lantbrukssällskap skulle inrättas i socknarna, vilket dock endast skedde

på ett mindre antal orter. Nationalekonomen Anders Schönberg uppställde 1774 några regler för ett fritt sällskap bland Gotlands jordbrukare.

År 1793 tillsattes en kommitté för att undersöka vilka hinder, som hämmade landets ekonomiska utveckling. För lantbrukets del utarbetade professor David von Schulzenheim ett förslag till hushållningsnämnder, vilket antogs av kommittén men inte genomfördes av politiska skäl. Både Schulzenheim och andra medlemmar av kommittén som t ex Axel Adlersparre var illa sedda av de styrande och betraktades som oppositionella ”jakobiner.” Förslaget lämnades in till ekonomisutskottet vid riksdagen 1800 men stoppades där och publicerades först 40 år efter tillkomsten av Axel Adlersparre 1833.

Förslaget om hushållningsnämnder var starkt antibyråkratiskt och hävdade att lantbruket eftersattes både av ständer och inkompetenta myndigheter. Man föreslog ett utbyggt lokalt självstyre med förtroendevalda bönder och ståndspersoner, vilka under landshövdingens över-inseende skulle handha den lokala förvaltningen. Nämnderna kunde omfatta ett härad eller en eller flera socknar och ledas av 12 inom verksamhetsområdet bosatta förtroendevalda av vilka hälften bönder och hälften ståndspersoner. En tredjedel av ledamöterna skulle bytas ut varje år. Nämndens viktigaste uppgift var att utarbeta en lokal ”hushållningsstadga” eller byordning med utgångspunkt i 1742 års mönsterbyordning. Stadgan skulle om möjligt vara heltäckande och utformningen samordnas länsvis. De områden, som skulle regleras var städslande av arbetskraft, avradsfrågor, planering och utformning av byggnader, tomter, vägar, broar, diken, och hägnader, skötseln av åkrar och ängar, allmänningar, humlegårdar, oskiftad skogsmark, beten, vallar och fiskevatten. Vidare skulle förfarandet vid eldsvådor och svedjande och skötseln av kvarnar, skjutsväsen och biodlingar regleras. Andra viktiga frågor gällde åverkan och skador på åker, äng, skog och djur, olovlig avverkning, reglering av rovdjursstammar, skadevärderingar, husesyner, folkundervisning och representation i häradsrätten. Därutöver skulle man följa utvecklingen av lagar och förordningar och bevaka nyheter, som kunde befördra utvecklingen och avsättningen av lantbrukets produkter. Stadgarna skulle revideras vart tionde år.

Vidare skulle statistiska och ekonomiska sockenbeskrivningar upprättas för landshövdingens räkning. Man planerade också att köpa in modeller av arbetsbesparande redskap och maskiner för exempelvis stenbrytning, byggnation, tröskning, pumpning, dikning m m och anskaffa utsäden. Nämnderna skulle även fungera som förlikningsorgan i tvister och som gode män.

För att täcka sina kostnader skulle nämnderna få disponera häradernas sakören, bötesmedel, och andra tillgångar och gåvor av olika slag, vilka för all framtid skulle vara befriade från skatt till staten.

Hushållningsnämnderna i 1793 års tappning kan beskrivas som ett mellanting mellan storskaliga byalag och småskaliga hushållningssällskap. De bestod av aktiva brukare, tillämpade fria val, rotation av uppdragen och syftade till folkupplysning och produktionsförbättringar. Relationerna till stat och kyrka skulle vara distanserade men korrekta med ett minimum av personalunioner. Upplägget var inspirerat av fysiokratismen men ansågs präglad av ”jakobinska” tänkesätt och möttes med misstro av de styrande. Om förslaget genomförts åren kring 1800 kunde det ha resulterat i en folkligare och mer demokratisk basorganisation än de statsdirigerade regionala hushållningssällskap, som slog igenom åren 1803-15 och ett kommunalt koncept, som varit bättre anpassat än kommunallagstiftningen 1862 till förändringarna i samband med laga skiftet.

Vid sekelskiftet 1800 höll samhällssynen på att förändras radikalt. Från att ha betraktats som en manufakturernas tjänarinna började moderneringen i stället ses som den enda egentligt värdeskapande. En iver att höja lantbruket och dess utövare ekonomiskt och moraliskt drog genom landet. För många nydanare och reformatorer blev hushållnings-

sällskapen ett forum och redskap för nya tankar och verksamheter. Det första hushållningssällskapet bildades på Gotland 1791 under namnet Gotlands ekonomiska sällskap men fick sina statuter godkända först 1800. Initiativtagare var fem ämbetsmän och avsikten var att främja jordbruket och fisket, utveckla nya näringsfång och utbilda lantbruksbefolkningen. År 1797 grundades finska hushållningssällskapet i Åbo, 1803 Värmlands och Örebro läns, 1905 Västernorrlands, 1807 Skaraborgs, 1811 Hallands och Kalmar läns, 1812 Älvsborgs och 1813 Kristianstads läns. Samtliga dessa tillkom på enskilda initiativ innan den 1811 instiftade Lantbruksakademien 1813 fick en allmän plan för sällskapen godkänd. Året därpå bildades inte mindre än tolv hushållningssällskap men det dröjde till 1851 innan hela riket var täckt. Sällskapen knöts från början till staten genom att landshövdingen blev självskriven ordförande med rätt att tillsätta halva för-valtningens utskottet, ett lika tidstypiskt som samhällsbevarande arrangemang.

Hushållningssällskapen ingrep på de flesta av livets områden. Före landstingens tillkomst var de de enda fora där bygde- och landskapsintressena fritt kunde diskuteras och samordnas. Den sociala rekryteringen var bred och omfattade såväl de – ofta adliga – godsägarna som de s.k. jordbrukande ståndspersonerna som kunde utgöras av ämbetsmän, officerare, präster, krono-fogdar och länsmän och de ”vanliga” bönderna. Till en början dominerade de högre social-grupperna men särskilt sedan sällskapen vid 1800-talets mitt inrättat hushållningsnämnder i varje härad och koncentrerat verksamheten på praktiska och matnyttiga ting anslöt sig de ”grå bönderna” i större antal. 25

1.3.2 SAMKÖPSVERKSAMHETEN

1.3.2.1 Fröhandeln i Värmland

Omdaning av jordbruket krävde nya produktionsmedel. Lantbrukarna började odla foder åt kreaturen och behövde foderväxtfröer, trästocken ersattes av järnplogen och de småvuxna kreaturen byttes mot importerade hästar och kor. Konstgödsel började komma i bruk och nya redskap ersatte de gamla. Inom hushållningssällskapen insåg man att jordbrukarna måste beredas tillfälle att till rimliga priser och av beprövade kvaliteter köpa in de nya produktionsmedlen, vilka dessutom i många fall måste importeras. Introducerade man nyheter var man också förpliktad att hjälpa till med anskaffningen. Så uppstod hushållningssällskapens samköpsverksamhet, vilken pågick i mer än ett halvt sekel.

Värmlandssällskapet var först på plan. Uppaktningen skedde redan i sällskapets första årstryck där sekreteraren Gustaf Magnus Stuart publicerade en avhandling med ”Förslag och anvisning till jordbrukets förbättring i Värmland.” Stuart förordade växelbruk, visade nödvändigheten av att ersätta de naturliga ängarna med klöver- och timotejfält och ställde därefter frågan: ”Men hur skall tillgång vinnas till dugligt gräsfrö?” Han svarade själv: ”Jag kan ej därtill ge något bättre svar, än att hushållningssällskapet lämnar undervisning om såning och skötsel och därefter låter i sällskapets namn pålysa att de som åstunda att köpa fröer kunna hos sina präster låta anteckna hur mycket av varan de önska, vilka förteckningar sedan av de önska, vilka förteckningar sedan sällskapet tillställs, som då från sydligare orter införskrifta och till Karlstad avhämta, där rekvirenterna under marknadstiden kunna avhämta fröerna emot erlagd billig betalning. Och då sällskapet behagar åtaga sig gräsfröns anskaffande, kan man göra sig gott hopp om att få dem dugliga och oskadda för lindrigaste pris, då de i betydlig mängd in-förskrivs.” Stuarts förslag kan sägas utgöra ”stadgar för hushållningssällskapens varuansköpning.” Riktlinjerna gällde för sällskapets samköp i mer än ett halvt sekel och de följdes även då Lagunda och Hagunda häraders varuansköpningsbolag bildades 1850. Huvudpunkterna var följande:

1. Subskription. Intresserade köpare fick anteckna sig på listor, som utlades vid sällskapets sammankomster eller cirkulerade i bygden och ange vilka varor och kvantiteter de önskade. Förhandsrekvisition var nödvändig eftersom de ömtåliga fröerna måste importeras och varken de eller sällskapets ekonomi tillät någon längre lagerhållning.
2. Samköp. Genom sällskapet köptes hela partiet på ort och ställe och gick igenom tull-, betalnings- och andra formaliteter på en och samma gång. På så sätt hade man större garanti för att varorna var av god kvalitet. Knappast någon handelsvara var föremål för så många bedrägerier som fröer.
3. Avhämtning till inköpspris. När ett parti anlant summerade sällskapet alla utgifter - inköpspris, frakter, tull, kapital- och distributionskostnader m m - och fastställde rekvirenternas pris. Vinstintressena eliminerades därmed till förmån för köparna.

Det här tillvägagångssättet gällde i första hand fröhandeln men tillämpades även i fråga om andra varor, som sällskapen förmedlade. Det var knappast något medvetet försök att införa någon ny affärsmetod och påverkan utifrån låter sig knappast spåras. Behovet att anskaffa goda varor till rimliga priser drev fram utvecklingen.

I Värmland började sällskapet importera fröer från Hamburg. Men efterhand började man också förmedla fröer mellan producenter och köpare inom länet och om överskott uppstod till andra län. Efter några år uppförde man ett eget frömagasin i Karlstad, vilket blev medelpunkt i ett vittförgrenat distributionsnät, som omfattade länets alla socknar. Sällskapet tillsatte ”in-spektörer” i socknarna med uppgift att övervaka foderväxtodlingen, ge råd till odlarna och rapportera utvecklingen till sällskapet. Inspektörerna levererade sockenbornas rekvisitioner till frömagasinet, tog emot varorna och lämnade ut dem till mottagarna. Som rörelsekapital använde sällskapet egna kontanta medel. År 1807 omslöt exempelvis balansräkningen inemot 2 000 riksdaler varav fröhandeln svarade för nästan 1 500. Enligt tidens sed lämnade sällskapet fröerna på kredit till följande höst. Rekvisitionerna gjordes vanligen på hösten eller vintern och varan levererades på våren varefter betalningen skedde följande höst sedan skörden bärgats och kontanter flutit in. Kredit till hösten var regeln för nästan alla affärssuppgörelser i bondesverige, fast förankrad i sedvänja ekonomisk nödvändighet.

Hushållningssällskapet i Värmland utförde ett framgångsrikt arbete, som innebar något av en revolution i jordbrukarnas ekonomiska liv. År 1813 konstaterade landshövdingen att ”40 000 skålpund (ett skålpund = 425 gram) gräsfrön samt 600 tunnor vicker, linfrö och bovete äro genom sällskapets försorg för länets jordbrukare uppköpta så att, då för tio år sedan endast några få jordbrukare i Värmland kände dessa växter och knappast någon enda använde dem på sin åker, kunna nu i vanliga år de behövliga fröerna uppköpas inom Värmland.” När tjugo år hunnit gå skrev landshövdingen att ”näst efter nyodlingarna har den artificiella gräsodlingens införande varit sällskapets viktigaste uppgift. Härtill anser sig sällskapet främst ha bidragit genom en vidsträckt och utan avbrott pågående fröhandel, som ock hädanefter bör intaga främsta rummet.”

Under de första tjugo åren sålde sällskapet 137 857 skålpund (ca 58,5 ton) foderväxtfröer. Vid 50-årsjubiléet 1853 konstaterades att verksamheten varit synnerligen gagnarlig men att handeln avvecklats eftersom länet numera var självförsörjande i fråga om fröer. 26

1.3.2.2 Handelsverksamhet inom andra hushållningssällskap

Inom övriga sällskap förelåg samma behov som i Värmland av nya produktionsmedel och samma svårigheter att anskaffa dem. Det är emellertid omöjligt att få någon helhetsbild av

hushållningssällskapens affärsverksamhet eftersom många endast sporadiskt gav ut sina årsredogörelser i tryck - och några inte alls - under 1830- och 40- talen då fröanskaffning och samköp av plogar var som mest aktuella. Några exempel kan dock anföras.

I Blekinge meddelades 1839 att hushållningssällskapet ansåg sig kunna befördra vallodlingen ”genom anskaffande mot billigt pris av fröer.” Med hjälp av en Stockholms-grosshandlare infördes fröer från Holland. Från Göteborgs och Bohus län meddelade sällskapet 1837 att ”genom sällskapets försorg har från Belgien hitkommit ett parti linfrö, som mot inköpspris blivit fördelat bland dem av sällskapets ledamöter, vilka härtill sig anmält.” Angående gräs-fröer anfördes samma år att ”för längre tid tillbaka hade sällskapet anskaffat fröer.” År 1844 meddelade sekreteraren: ”Föranlett av de betydliga rekvisitioner, vilka efter skedd kungörelse från ombuden i socknarna ingått, har sällskapets förvaltningsutskott ombesörjt införskrivning av ett betydligt kvantum klöverfröer, som med fartyg från Amsterdam hitväntas våren 1845. Fröet är gott och pålitligt och sällskapet avlåter det utan annan ersättning än för inköp, frakt och omkostnader.” 1845 sades sockenombuden ha ”fortfarit att genom rekvisition av klöverfrö och deras utdelning sprida nytta och kunskap. Så har nära 3 000 skålpund av för-valtningsutskottet från Holland införskrivet rött klöverfrö blivit efter rekvisition inom sock-narna utdelade.”

På ett lantbruksmöte i Södermanland 1848 ”uttalades den önskan, att sällskapet måtte om gemensam införskrivning för länets jordbrukare av gips, klöverfrö samt ritorr råg.” Strax efteråt kungjorde sällskapet att rekvisitioner på dessa varor kunde göras. Det västmanländska sällskapet införde 1849 nära 7 000 skålpund klöverfrö från Holland, vilket ”kunnat hållas rekvisiterna tillhanda för sjutton skilling skålpundet.” 27

1.3.3 ERIK GUSTAF GEIJER OCH ROBERT VON KRAEMER

År 1825 befann sig Erik Gustaf Geijer på resa på kontinenten. Mellan Potsdam och Berlin diskuterade han med en medpassagerare skråväsendets avskaffande. Medresenären var anhängare av näringsfriheten men Geijer blev inte övertygad. Han antecknade i sin dagbok att han hört att ett fritt näringsliv ”på samma gång gjort mer varor och mer fattiga, att yttersta följderna av en blott på den individuella konkurrensen ställd industri blir (emot vad man förmodar) rikedom och fattigdoms hopande i särskilda fientliga massor.” Geijer hade redan från början skarp blick för industrialismens avigsidor och det är ett närmast marxistiskt perspektiv han målar upp - mer än tjugo år före Marx. Han sökte ett alternativ och skrev: ”Fenomen sådana som de kooperativa sällskapen i England innehålla redan en erfarenhet, som hänvisar på vad jag menar: kärnor till små industriella samhällen, vilkas medlemmar endast arbeta för varandra för att åtminstone äga något stöd i en åt handelskonkurrensens blinda skiften överlämnad värld. Det är en av nödvändighet framkallad ny samhällsbildning i den närvarande civilisationens öken.” Detta var veterligen första gången ordet Kooperation använts i sin nuvarande betydelse i svenska språket.

Den Kooperation Geijer avsåg var säkerligen den rika flora av samköps- och understödsföreningar - s.k. friendly societies - som bildats i England under den tidiga industriella epoken. Det var heller ingen slump att det just var Geijer, som uppmärksammade Kooperationen. Han var inte bara historiker utan hade också ett levande intresse för sin tids ekonomiska och sociala problem. Han insåg klart att samhället befann sig i ett brytningsskede och att den nya tidens produktionsprocesser skulle innebära genomgripande förändringar. Det gamla systemet var på väg att överleva sig självt och det var varken möjligt eller önskvärt att försöka bevara det.

Frågan om vilka följder den nya tiden skulle kunna föra med sig kom att följa Geijer under resten av hans liv. År 1838 anslöt han sig till liberalismen, vilket nog måste tolkas som

ett bejakande av utvecklingen. Han följde de sociala rörelserna och skapade sig en grundad uppfattning. Bl a hävdade han att Kooperationen måste differentieras med hänsyn till verksamhetsinriktningen. Han hade fortfarande blicken öppen för farorna och problematiken återkom i hans uppmärksammade föreläsningsserie om "vår tids inre samhällsförhållanden" 1844. Geijer är där visserligen starkt kritisk mot näringsregleringarna men understryker samtidigt att erfarenheterna av den fria konkurrensen långt ifrån varit enbart goda. "Man tycker sig finna", sade han, "att den fria ohejdade konkurrensens närmaste verkan varit att i samhället åter införa den starkares rätt. Den förstärker den starkares krafter, den förminskar den svagares förmåga, den lägger sten på börda. I den moderna industriens sig jättelikt utbredande rike öppnar och befäster sig ett allt större svalg emellan rikedom och fattigdom. I samma mån ökas nöden och brotten och kasta av sig, i lika hastig som förfärande tillväxt, en massa av proletärer, som, allt mer ställd utom alla samhällets fördelar, blott när sig av fiendskapen mot detsamma. Det är den antika världens skillnad emellan de fria och ofria, som åter, i själva frihetens namn, går att göra sig gällande."

Orsaken var enligt Geijer det opersonligas makt över det personliga, d v s kapitalets och teknikens makt över människan. Förändringarna av produktionsförhållandena, övergången från hantverk till industri, kunde inte hejdas menade Geijer men människornas ställning gentemot teknik och kapital måste stärkas. Medlet för detta var associationerna d v s föreningsväsendet. "Associationsväsendet är ett tidens räddningsmedel" utropade han. Men föreningsandan måste omfatta hela samhället och gripa över alla områden, den fick inte begränsas till enbart industrin.

Utöver de internationella influenserna finns det anledning att peka på den direkta koppling, som fanns mellan Geijer och samköpsverksamheten inom Värmlandssällskapet. Geijers far brukspatronen Bengt Gustaf Geijer tillhörde sällskapets grundare och stadgefäder, en annan släkting - brukspatronen Jacob Gustaf Geijer på Uddeholm - var direkt inblandad i handeln med gräsfrön och ytterligare sju medlemmar av slakten tillhörde sällskapets pionjärer. Det är därför sannolikt att erfarenheterna från Värmland spelat en roll när Geijers vision om ett kooperativt och associationsstyrt samhälle utformades i Uppsala.

Som tidigare framgått spelade landshövdingen en central roll inom hushållnings-sällskapen. Dugliga och driftiga landshövdingar kunde med sällskapen som plattform utträtta stora saker. En utpräglad representant för denna kategori var Robert von Kraemer, lands-hövding i Uppsala län 1830-62. Född på Gammelgård i Lampis socken och Tavastehus län i Finland 1791 och tidvis uppfostrad på Sveaborg blev han 1806 kadett på Karlberg. Kraemer deltog i finska kriget 1808-09 och i napoleonkrigen 1813-14 och företog i sin ungdom flera resor i Europa. Genom arv och giftermål blev han förmögen och ärvde bl a Stenhammars gods i Sörmland. Han blev major i generalstaben, kammarherre och ledamot av Krigsvetenskaps-akademien.

Som landshövding verkade von Kraemer oförtrutet och kraftfullt för att förkovra sitt län. Elfred Kumm, som ägnat både von Kraemer och hans varuanskaffningsbolag en ingående studie, säger att "länshushållaren von Kraemer påminner i mycket om rikshushållaren Gustaf Vasa." Geijer och von Kraemer var nära umgängesvänner i Uppsala. Att dessa båda samhälls-engagerade män ingående diskuterade tidens frågor kan man utan vidare utgå ifrån. Geijer var teoretikern och ideologen, von Kraemer praktikern och verkställaren. Denna kombination av idéer och handlingskraft existerade i Uppsala genom sjutton år. Resultaten materialiserades i hushållningssällskapets verksamhet under landshövdingens ordförandeskap.

Geijers inflytande kan bl a spåras 1846 då von Kraemer började arbeta för att bilda en hypo-teksförening. I ett tal på Ekolsund pläderade han för denna i tongångar, som var en återklang av Geijers idéer. "Att röster höja sig med förbittring emot sådana stiftelser, bör ej förundra, ty de inverka menligt på Kapitalistens kalla beräkningar och på deras, som finna sin

vinst i att hålla lantmannen i ett jämt beroende av egennyttans hårda språk. Den som känner allmogens behandling vid uppköp på kredit i våra småstäder, de de fördärvliga auktionerna vårtiden på födoämnen, byteshandeln av saltvaror mot spannmål, det tjänsteaktiga men dyrköpta ombesörjandet av diskontlån, osäkerheten för uppsägning av in-teckningar, den höga ränta, som vanligen betungar dessa lån och spannmålshandelns vansklighet i allmänhet, den som noga känner och behjärtar allt detta, finner säkerligen att hjälpmedel häremot äro av behovet högeligen påkallade.”

Ett år senare presenterade han stadgeförslag och teckningslistor. I listans ingress skrev han: ”Det är känt, att vårt land äger betydliga materiella tillgångar, vilka ännu ligga ofruktbara i brist av nödiga kapitaler till deras bearbetande, och att, i striden mot denna brist, den enskildes förmåga om icke alltid förgäves åtminstone merendels med föga framgång för-spiller sina spridda krafter. Sådant är förhållandet särdeles i avseende på vårt jordbruk. Men man känner även vilka stora och välgörande verkningar den nyare tidens mäktiga hävstång associationen – föreningen av enskildas krafter under gemensam ledning till samma mål – förmått åstadkomma i alla riktningar.” 28

1.3.4 MÖNSTERSÄLLSKAPET I UPPSALA

1.3.4.1 Varuanskaffningen

Uppsalasällskapet blev under von Kraemers ledning det mest verksamma och mångsidiga i landet. Med sällskapet som plattform samlade landshövdingen jordbrukarna till gemensamma företag av skilda slag. Sammanträdena var ofta en slags varumässor där säljare och köpare möttes, prover demonstrerades och köporder togs upp. Fröer, konstgödsel och redskap var de vanligaste artiklarna och under von Kraemers ledning fick länet en ordnad marknad för dessa varor. Han uppträdde som storuppköpare under nödår, importerade fröer från Holland och kreatur från England. Schemat med rekvisition, samköp och avhämtning till billigaste pris, som introducerats i Värmland tillämpades också här.

1.3.4.2 Fröhandeln

Även i Uppland började varuanskaffningen med foderväxtfröer och bakgrunden var densamma som i Värmland. De första rekvisiterna var jordbrukande ståndspersoner men sedan även ”vanliga bönder” börjat göra inköp använde sällskapet sig av kyrkorna för att sprida samköpsidéerna. År 1837 drev man en annonskampanj i länstidningarna för import av fröer från Tyskland ”vilka icke utan vida drygare kostnader kunna på vanlig handelsväg anskaffas.”

En specialitet för länet var importen av finsk råg, som torkats i eldrör och därigenom blivit bättre som utsäde än den svenska. De stora samköpen gjorde det också möjligt för von Kraemer att importera fröer direkt från Holland och gå ”raka varuvägar” förbi mellanhänderna i Nordtyskland, som utnyttjat sin starka marknadsposition till att leverera undermåliga varor. På fröhandelns område gick man i Uppsala ett steg längre än i t ex Värmland genom att köpa in partier, som utan rekvisition såldes direkt till användarna. Antydningar om att man drev öppen fröhandel förekom redan på 1830-talet men denna försäljning skedde alltid på villkor, som sällskapet bestämde. Orsaken till att fröhandeln så småningom upphörde var densamma som i Värmland, nämligen att länet blev självförsörjande på området.

I fråga om rågodlingen, som hämmades av primitiva bärgningsmetoder, fungerade sällskapet som en slags utsädescentral genom att man tog in prover från trakter, som gynnats

av goda skördar och förmedlade försäljning därifrån till bygder, som missgynnats av vädrets makter. 29

1.3.4.3 Nyodlingar

Det var som organisatör av torrlägningsföretag som von Kraemer först visade sin ledarförmåga. Under hela sin ämbets tid arbetade han oavbrutet med att planera och samordna sjösänkningar. Första försöket skedde vid Bälinge mossar norr om Uppsala och följdes av ett 40-tal andra företag, vilka sammanlagt ökade länets åkerareal med ca 25 000 tunnland. Dessa var organiserade som samverkansföretag mellan markägare och utgjorde en praktisk förskola för kommande associationer.

1.3.4.4 Försäkringsföretag

Även inom försäkringsväsendet var hushållningssällskapen föregångare. Von Kraemers mål var att samla alla länets brandstodsföreningar i ett enda bolag men han mötte hårt motstånd från bönderna, som menade att avgifterna skulle bli högre i större bolag och kunde på sin höjd tänka sig häradsbolag. På von Kraemers initiativ bildades då 1837 sju häradsbolag med full uppslutning från lantbrukarna. Bolagen var banbrytande genom att egendomen värderades av sockenkommittéer, att premierna sattes efter egendomens värde och att full ersättning utgick vid eldsvåda. Brandskydd ordnades genom att socknarna delades in i brandrotar med syne- män, som gick brandsyn två gånger per år. Von Kraemer gav dock inte upp sin plan på ett samlat länsbolag och fick sin vilja igenom 1845. På samma sätt tillkom länsbolag för kreaturs- och hagelskadeförsäkringar.

1.3.4.5 Andra varor

Varuanskaffningen omfattade ett brett spektrum av produkter. Viktigast var konstgödseln, som främst utgjordes av benmjöl och guano. På kreatursområdet importerades raskor och tjurar från England och Holland. I fråga om redskap drev sällskapet en efterhand omfattande försäljning av svenska och utländska plogar av vilka man även hade eget lager förutomstående kunder. Sågar, jordborrar och mullvadssaxar var andra artiklar och man lanserade även en ”vedbesparande spis”, som utgjorde en övergångsform mellan öppen spis och järnspis. 30

1.3.4.6 Lantbruksmöten

Lantbruksmötena var tillfällen då enligt Elfred Kumm ”en hel herrgård breddes ut som åskådningsmaterial för de tusentals besökarna. Lantbruksmötena torde ha varit verkliga folkfester i framstegsarbetets tecken, de första folkmötena på bred demokratisk bas, som gått av stapeln i vårt land.” Man studerade växelbruk, lyssnade till föredrag, beskådade plöjningstävlingar och bekantade sig med nya redskap. Det första lantbruksmötet i Sverige anordnades av uppsalasällskapet på Marielunds gård 1841. Lantbruksmötena var också viktiga varumarknader och bidrog starkt till att knyta de mindre lantbrukarna till sällskapen och deras samköpsverksamhet.

1.3.4.7 Skogsvård

Von Kraemer tog 1851 initiativ till den första frivilliga skogsvårdsföreningen i Sverige, som ett slags filial till sällskapet. Orsaken var att länet hade skogsbrist, bl a på timmer till gårdesgårdar. Han aktualiserade också frågan om en skogslagstiftning för att säkra återväxten och fick flera lantbruksmötens stöd för denna tanke.

1.3.4.8 Lantbruksutbildning

Lantbruksutbildningen hade diskuterats sedan 1700-talet och varit ständigt aktuell också inom hushållningssällskapen. Förtjänsten av det första svenska lantbruksinstitutet tillkommer Edward Nonnen, som startade sin utbildning på Degeberg i Västergötland 1834. Förebilden var Albrecht Thaers akademi på Möglin i Tyskland. Nonnen fick också statsanslag till sin verksamhet.

År 1839 föreslog Robert von Kraemer att ett statligt lantbruksinstitut skulle förläggas till Ultuna. Riksdagen godkände förslaget följande år och föreståndare blev Kraemers medarbetare i hushållningssällskapet Johan Arrhenius. Verksamheten startade 1848 och sedan Nonnen lagt ned sin utbildning 1852 tillkom ett andra institut på Alnarp 1862. 31

1.3.4.9 Hushållningsnämnderna

Som i övriga län tillkom i Uppsala 1847 de s.k. hushållningsnämnderna, vilka i regel omfattade ett härad. De utgjorde underavdelningar till sällskapen och styrdes av direktioner, som bestod av en representant för varje socken för att nå direkt kontakt med bönderna. Nämnderna hade stor handlingsfrihet och bildade inom sig associationer av olika slag som sparbanker, försäkringsanstalter, tjuvföreningar, ångbåtsbolag m m. De grundade också sockenbibliotek. Större delen av nämndernas affärsdrivande verksamhet skedde i form av distribution av sällskapens varor men deras arbetsresultat var starkt varierande. En av de mest uppmärksammade var Lagunda och Hagunda häraders hushållningsnämnd där von Kraemer var ordförande. Den kom att ge upphov till landets vad som har betraktats som Sveriges första kooperativa företag.

1.3.4.10 Von Kraemer och hungeråren

Under 1840-talet härjades Uppland under flera år av torkperioder omväxlande med översvämningar, hagelstormar och regndigra höstar. Katastrofåret kom 1845 då skörden knappt gav utsädet igen. Var tredje upplänning hotades av hungerdöden och fattigfolket var värst utsatt med även bönderna saknade bröd och utsäde. Von Kraemer tillsatte en undsättningskommitté vars arbete han ledde. Han utverkade statslån och köpte in stora kvantiteter varor, som delades ut till de behövande. Tack vare storköpen lyckades Kraemer hålla priserna 20 procent under torgriserna i Uppsala. Ur denna verksamhet mognade idén om varuanskaffningsbolaget i Örsundsbro.

Undsättningskommittén köpte även in lin som lämnades till spånad åt allmogekvinnorna. För männen ordnades med vedhuggning och dikning, folkskolehus byggdes, kyrkogårdsmurar uppfördes, vägar rätades, sjöar sänktes eller torrlades, allt i form av nödhjälpsarbete.

Efter missväxtåren uppstod ett nytt dilemma. För att snabbast möjligt befria sig från sin skuld-sättning saluförde bönderna spannmål i stora mängder och priserna sjönk katastrofalt. För att hålla uppe nivån startade von Kraemer ett inköpsbolag och sålde senare spannmålen med vinst, som tillföll stadens fruntimmersförenings hjälpverksamhet.

Von Kraemer fortsatte att ägna uppmärksamhet åt spannmålsprisernas fluktuationer och föreslog sällskapet att starta en bank för spannmålsbelåning. År 1847 bildades Mälardödsprovinsernas enskilda bank med ändamålet att belåna spannmål och med Kraemer som störste delägare. När tiderna blev bättre minskade emellertid lånebehoven och ”ingen spannmålstunna blev där mottagen eller belånad utan det blev en ordentlig privatbanksrörelse på håret lika med alla de andra.” 32

1.3.5 LAGUNDA OCH HAGUNDA HÄRADERS VARUANSKAFFNINGSBOLAG

1.3.5.1 Tillkomsten

Ett av de tidigaste företagen, som registrerades enligt 1848 års aktiebolagslag var Lagunda och Hagunda varuanskaffningsbolag med säte i Örsundsbro i Uppland. Bolaget tillkom 1850 och kan härledas från den samköpsverksamhet, som under Robert von Kraemers ledning utvecklats inom hushållningssällskapet i Uppsala län under de närmast föregående decennierna. Kanske ville von Kraemer - som bl a genom Geijer kan ha haft kännedom om liknande företag utomlands - gripa den möjlighet den nya lagstiftningen öppnade att skapa företag, som kunde tjäna som förebild i andra delar av landet. Bolaget, dess ursprungsmiljö, uppbyggnad, verksamhet och nedgång har utförligt beskrivits av Elfred Kumm i boken ”Samköp för hundra år sedan”, som publicerades vid sekeljubileét 1950. Den följande presentationen ansluter i allt väsentligt till Kumms framställning.

Bolaget diskuterades offentligt för första gången vid hushållningsnämndens sammanträde på Säva gästgivargård den 24 november 1849. Nämndens samköpsverksamhet blomstrade och ”fråga väcktes om bildande av ett bolag för uppköp av saltvaror, att hållas allmänheten till-handa för möjligast billiga pris i utbyte mot spannmål för att dymedelst skydda allmänheten för det prejeri som årligen bedrivs av de skärgårdskarlar, som vid Örsundsbro avyttra högst betydliga partier strömming.” Man beslöt att även inköpa salt, tor fisk, kalk, bräder, järn, spik och jordbruksredskap. Vintern 1849–50 utarbetades ett förslag till bolagsordning – troligen av von Kraemer – och en direktion utsågs, som organiserade bolaget och ledde verksamheten under de första åren. Denna bestod av kaptenen Victor Almqvist på Friberg i Kulla socken, kronobefallningsman Gustav Vibelius i Husby gård i Gryta socken, godsägare Claes Jacob Gyllenadler på Salnecke i Gryta socken, byggmästare Anders Sillén i Alsta i Nysätra socken och gästgivare Johan Eriksson i Säva i Gryta socken. Samtliga tillhörde hushållnings-sällskapet, Almqvist satt i förvaltningsutskottet och var vice ordförande i Lagunda och Hagunda häraders hushållningsnämnd. Affärsledare med titeln ombudsman blev Anders Sillén, som dock p.g.a. trassliga affärer tvingades avgå efter kort tid.

Victor Almqvist var den jämte von Kraemer viktigaste mannen i bolaget. Han var yngre halvbror till skalden Carl Jonas Love Almqvist, major vid Upplands regemente, brukade tre gårdar i Kulla socken, hade flera förtroendeuppdrag och deltog bl a i nödhjälsarbetet 1845-46. Åren 1850-53 var Almqvist ordförande i bolagets direktion och ledde det därmed under dess mest framgångsrika år. Orsaken till att han lämnade uppdraget är okänd men han bodde kvar på Friberg till 1864 då han utnämndes till landshövding i Västerbottens län. Som sådan verkade Almqvist i åtta år och påminde mycket om von Kraemer. Han byggde Umeå lasarett, drog vägar genom ödebygderna och organiserade lantbruksrådgivning. Han gjorde stora insatser nödåren 1867–68, motarbetade rovdriften i norrlandsskogarna och propagerade för kontrollerade virkesuttag, verkade för samernas renbetesrätt och för utdikning av de stora myrarna. Från 1868 tillhörde Almqvist riksdagen och verkade där i liberal och frihetsvänlig

anda. Att engagemanget i föreningsidéerna inte gått spårlöst förbi visade han genom att starta bymejerier och slutligen Västerbottens mejeriaktiebolag 1871.

I april 1850 begärde varuanskaffningsbolagets direktion i skrivelse till konungen att bolags-ordningen skulle stadfästas. Skrivelsen framhöll vilka ekonomiska fördelar bolaget skulle kunna bereda befolkningen i de båda häraderna. Von Kraemer bifogade för sin del en ämbets-skrivelse där han meddelade att ”varuanskaffningen kommer att ske efter rekvisition endast för bolagsmännens räkning och således varuförsäljning i handelsbod eller å öppen plats icke ifrågakommer.” Enligt 1846 års handelsordning fick öppna handelsbodan inte förekomma på landsbygden inom tre mil från närmaste stad och Örsundsbro låg mindre än tre mil både från Uppsala och Enköping.

När frågan föredrogs i statsrådet den 20 april 1850 visade den sig starkt kontroversiell. Fyra statsråd yrkade bifall medan fem ville avslå framställningen. Ändå fastställdes bolags-ordningen eftersom Oscar I, som var personlig vän till von Kraemer, stödde förslaget och drev igenom det mot statsrådsmajoriteten. Kumm håller för sannolikt att von Kraemer, som räknat med att bolaget skulle möta motstånd, använt sina relationer till kungahuset för att försäkra sig om att bolagsordningen godkändes. 33

1.3.5.2 Bolagsreglerna

Bolagsordningen omfattade 22 paragrafer av vilka den första - ändamålsparagrafen - formulerats på följande sätt: ”Detta bolag benämnes Lagunda och Hagunda häraders Varuanskaffningsbolag. Dess ändamål är att genom inköp af de för landtmannen outhärligaste varor, såsom strömming, sill, salt, torr fisk, kalk, tjära, plankor, bräder, jordbruksredskap, jern och jerneffekter der dessa förnödenheter, för lindrigaste pris, af nöjaktig godhet erhållas, verka till lättnad och förmån för ortens jordbruk.” Att företaget skulle tjäna jordbruket var alltså ställt utom allt tvivel, något annat var ju inte heller möjligt med tanke på dess geografiska verksamhetsområde.

I övrigt fastslog bolagsordningen att företaget grundades på aktier eller lotter, uppdelade i hela, halva, fjärdedels och åttondels aktier, vilka betalades både med kontanter och förbindelser. Varje aktie hade en röst och ingen fick rösta för mer än tjugo eller äga mer än femtio aktier.

Ledningen utgjordes av en direktion med fem ledamöter, som inom sig valde ordförande och utsåg en ombudsman d v s affärsledare, som även skulle föra räkenskaper, korrespondens och protokoll. Inom direktionen tillämpades lika rösträtt. Två direktionsledamöter avgick varje år men kunde omväljas. De åtnjöt skjuts med häst och en riksdaler och sexton skillingar banco var dag de var i tjänst. Detsamma gällde revisorerna.

Direktionen skulle genom kungörelser i kyrkorna minst två gånger per år infordra skriftliga rekvisitioner och därefter köpa in varorna och underrätta beställarna. Varor, som inte hämtades i tid kunde säljas till någon annan delägare. Priserna skulle täcka transporter, arvoden och andra omkostnader och fem procents avkastning på aktiekapitalet. Utträde skulle meddelas minst en månad före bolagsstämman men den utträdande måste stå kvar i bolaget ”under näst påföljande räkenskapsår” vilket innebar en uppsägningstid på närmare två år. Aktierna löstes in till dagsvärdet dock högst det nominella, som var 20 riksdaler. Delägare, som flyttat eller slutat var skyldiga att lösa in sina aktier om övriga medlemmar krävde det.

Bolagsreglerna gör ett modernt intryck. Särskilt begränsningarna i fråga om aktieinnehav, röstetal och kapitalavkastning, vilka pekar framåt mot de bolagskooperativa företag, som tillkom senare under 1800-talet. Likaså utgick reglerna från att medlemmarna aktivt skulle handla med bolaget. Passiva delägare var inte önskvärda. I övrigt är det

frapperande att sättet att anskaffa varorna var exakt detsamma, som sedan länge tillämpats inom hushållnings-sällskapen.³⁴

1.3.5.3 Verksamheten

Bolagets stiftare siktade högt. Man räknade med att de båda häradernas jordbruksbefolkning mangrant skulle sluta upp och täcka hela sitt behov av förnödenheter genom bolaget. Det betydde en kundkrets på ca 10 000 personer fördelade på omkring 1 000 hushåll. Hushållningssällskapets sekreterare Johan Arrhenius beräknade 1853 att man med detta underlag skulle omsätta åtminstone 100 000 riksdaler om året och kunna sänka prisnivån med omkring 10 procent. Enligt en notis i Tidskrift för landtmanna- och kommunalekonomien, som utgavs av Arrhenius, beviljades delägarna krediter till 5 procents ränta vilket var långt under vad stadsköpmännen betingade sig. Enligt tidskriften hade samköpen inledningsvis reducerat priserna på strömming och salt med 30 procent eller mer medan bolagets priser under 1852 för de vanligaste varugrupperna i övrigt legat 10-20 procent under de närliggande städernas. Sistnämnda år rekvirerade delägarna genom bolaget 350 tunnor sill, 260 tunnor salt, 450 tunnor kalk, 100 tunnor tjära, 40 fjärdingar kabeljo, 180 lispund torr fisk, 132 plogar, 99 000 spik och mindre partier mur- och taktegel, fönsterglas, stenkol, rödfärg och järnvaror, vilket gäldats med 14 000 riksdaler och 80 tunnor spannmål.

Under de första åren strömmade också medlemmarna till i god takt. Höjdpunkten nåddes 1855 med 294 delägare och sammanlagt 106 hela aktier. Den störste aktieägaren var inte oväntat von Kraemer med åtta aktier. I fråga om omsättningen nåddes toppen 1853 med 32 740 riksdaler. Vid denna tid uppförde bolaget också två lagerbodas i Örsundsbro. Även om både medlems- och omsättningssiffrorna var imponerande i och för sig låg de långt under vad bolagets grundare räknat med - noga taget hade man inte uppfyllt målsättningarna till mer än till ungefär en tredjedel. Redan i mitten av 1850-talet började verksamheten gå tillbaka och sedan von Kraemer slutat som landshövding 1862 blev företaget vid mitten av 1860-talet lanthandel. År 1869 hade bolaget enligt C E Ljungberg två öppna salubodas och delade årligen ut 6 procent till delägarna. Han betecknade bolaget som den äldsta ännu bestående arbetareföreningen ”hvaruti såväl ståndspersoner som jordbrukare, soldater och arbetare hafva aktier.” Som sådan existerade det till 1881 men den formella upplösningen dröjde till 1894.

En positiv sak uppnådde man emellertid: kredithandeln sanerades. Varukrediten var fast etablerad i bondesverige och gjorde landsbygdsbefolkningen nästan livegen under stadsköpmännen. Örsundsbrobolagets ledande män var klart medvetna om kredithandelns skade-verkningar och var beslutna att sanera den. Metoden var att dels införa en bestämd ”laglig” ränta dels lägga upp en ordentlig reskontrabokföring. Formeln var inköpspris + omkostnader + ränta för tiden mellan avhämtning och betalning. Räntan var i regel 5 procent av varuvärdet. Jämfört med det creditsystem stadsköpmännen tillämpade var detta en stor förbättring och ett första steg mot sundare affärsprinciper. Men kontanthandeln låg fortfarande i framtiden.

Orsakerna till varuanskaffningsbolagets relativa misslyckande var flera. Som den kanske främsta har pekats på det ”systerbolag”, som bildades inom hushållningsnämnden 1855-56 med varuanskaffningsbolaget som delägare och bl a Victor Almqvist och Johan Eriksson i ledningen. Det rörde sig om ett ångbåtsbolag, som skulle trafikera sträckan Örsundsbro-Stockholm. Båten, som både medförde passagerare och bogserade lastpråmar, medförde en omvälvning i områdets kommunikationer. Genom den fick många jordbrukare direktkontakt med huvudstaden och behovet av varuförmedling minskade. Men trots de

många passagerarna och de aktningvärda varutransporterna blev bolaget en dålig affär. År 1863 såldes båten och varuanskaffningsbolaget förlorade halva sitt insatta aktiekapital.

En annan faktor, som menligt påverkade bolaget var konjunkturerna för spannmåls-handeln. Bolaget hade delvis tillkommit för att lindra avsättningssvårigheterna. När Krimkriget vid mitten av 1850-talet stoppade den ryska spannmålen uppstod en knapphet i Europa, som höjde priserna mellan 25 och 50 procent. Avsättningsproblemen försvann och bolaget upplevdes som mindre angeläget. Därtill kom att ett brännvinsbränneri uppfördes i Örsundsbro 1855-56 vilket ytterligare förbättrade avsättningen. Ytterligare en faktor, som Kumm pekat på var delägarnas ovilja att "köpa grisen i säcken" d v s att inte på förhand kunna granska varorna. Denna ovilja förstärktes troligen sedan ångbåten erbjudit möjligheter till personliga besök i Stockholm och att handla där. Den kan också ha berott på att det ibland kunde vara lite så och så med kvaliteten på bolagets varor. Till detta kan läggas att det varit lättare att klara verksamheten om bolaget kunnat hålla öppen handelsbod och sälja från lager. När kommunikationerna förbättrades blev 1846 års handelsordning en övermäktig motståndare. Konkurrensen med stockholmshandlarna blev alltför ojämn. 35

1.3.5.4 Motsättningarna kring bolaget

Kritiska röster höjdes främst inom borgarståndet där man fruktade att privilegierna skulle naggas i kanten av de bolag, som bildades i kraft av 1848 års bolagslag. I riksdagen krävdes att bestämmelser skulle utfärdas "rörande de ändamål för vilka aktiebolag må stiftas." Eftersom örsundsbrobolaget var ett av de första, som tillkom i anslutning till denna lag, satte kritiken in mot detta. Man ansåg inte att ett varuanskaffningsbolag var ett värdigt föremål för bolagsbildning. Konstitutionsutskottet fick upp frågan 1850-51 då man återopade bestämmelsen om förbud mot öppen salubod på landet inom tre mil från stad men utan resultat. I Uppsala hade man under århundraden legat i fejd med stockholmarna och gävlebor om landsköpen vid Örsundsbro och där tog man genast upp kampen mot det nya bolaget. Almqvist tillbakavisade i tidningen Upsala påståenden om att bolaget främst var ett redskap för von Kraemer och att de ledande lyfte höga arvoden. Han försäkrade att bolaget inte var någon "handelsassociation" utan endast avsåg att "förebygga de förluster och prejerier, vilka allmogen är utsatt för vid skärgårdshandeln och vid uppköp i mindre partier, helst då krediten behöver anlitas." Han uppmanade uppsalaborgarna att konkurrera med stockholmarna om bolagets bevägenhet, vilket vore möjligt om de sänkte priserna och förbättrade kvaliteterna.

Von Kraemer tog 1851 till orda i Correspondenten, en uppsalatidning, som sedan gammalt stod på hans sida. Han erinrade om att Lagunda och Hagunda härad hade skärgårdskarlnas prejerier som ett viktigt skäl för att förena sig i ett bolag för samköp. Han bemötte beskyllningarna för att bolaget bröt mot 1846 års lag om lanthandel. "Således hålles ej här någon öppen salubod eller tillåts någon annan än den som är delägare i bolaget, att åtkomma de rekvirerade varorna. Bolaget utövar således ingen handel utan begagnar sig blott, i större skala, av den rätt som varje egendomsinnehavare äger att för sig och sina underlydande upp-köpa erforderliga varor där de med fördel kunna erhållas, vare sig i Stockholm, Uppsala, Enköping eller på annan ort." Gentemot tidningen Upsalas skriverier om "penningemänniskor" som utnyttjade bolaget för egen vinning hävdade von Kraemer att en högre utdelning än fem procent "kan aldrig uppkomma emedan lösningspriset för de rekvirerade varorna bestämmes efter inköpspriset med tillägg av transportkostnad, arvoden och fem procent på aktie. Och då ingen får äga mer än femtio aktier à tjugo riksdaler skulle den högsta årliga utdelningen som kan tillfalla en bolagsman bliva femtio riksdaler." Som avslutning skrev Kraemer: "Delägarna avsågo blott möjligheten att från sig avvärja ett utarmande prejeri och befordra sin bättre trevnad och utkomst, därigenom att de för lantmannen nödvändigaste

varor, vilka han icke själv kan producera, bliva i närheten av hans bostad tillgängliga mot utbyte av de produkter han av sin jord eller ladugård kan avskaffa varigenom han undviker ofta förnyade stadsresor, kan ägna sin arbetskraft och sina dragare åt skötseln av sitt jordbruk och undgår, till en del, såväl kreditsystemets som krogarnas frestelser.” Även senare tog såväl Kraemer som Almqvist upp polemik mot bolagets motståndare. I sin rapport för 1852 skrev Almqvist. ”Lagunda och Hagunda varuanskaffningsbolag har under årets lopp, alla dess vedersakare oakttat, ej endast vunnit ökat förtroende utan ock flera nya delägare, vilket på ett tillfredsställande sätt visar, att ortens befolkning inser och erkänner det gagn som med denna organisation åsyftas.”

Vid en plöjningstävling 1852 yttrade von Kraemer: ”Väl vore om häradernas samtliga jordbrukare insågo vikten av denna inrättning och mangrant slöte sig till densamma. Man kan vara viss på att redan inom första åren som man är delägare i densamma, har man sin aktieinbetalning fullt ersatt genom lägre priser på rekvirerade varor och genom minskade stadsresor och besparad tid, foder och arbetskraft. Må man ej låta förleda sig av det förtal inrättningen är utsatt för. Stadsmannaintresset, ehuru här utan verkligt skäl, utsår tistlar i dess väg, men dessa hoppas jag få inga djupa rötter utan skola de avskäras av det sunda förståndet och den klara insikten, lika lätt som plogen gör det med tistlarna på våra åkerfält. Bevaren denna dyrbara pärla och omhulden densamma, den lindrar edra skattebördor och kommer att sprida välstånd och trevnad i eder hushållning. Säkert är att man avundas eder mångenstädes att hava en sådan inrättning; utgörande den enda i sitt slag inom fäderneslandet har den väckt någon uppmärksamhet även inom rikets ständer.” 36

1.3.5.5 En efterföljare?

Varuanskaffningsbolaget i Örsundsbro har i allmänhet betraktats som en solitär i den svenska Kooperationens utveckling. Gjöres skriver visserligen att ett liknande bolag startades i Jämtland men uppgiften är inte belagd. Pahlman-Sjölin framkastar en förmodan att idén till Örsundsbrobolaget skulle ha kommit från Georg Swederus vilket nog är att underskatta den samlade kunskap och erfarenhet som Geijer och Kraemer representerade.

En efterföljare tycks det dock ha fått nämligen Klosters handelsförening i Dalarna, som tillkom 1858 och bildades av arbetarna vid Klosters bruk på initiativ av disponenten Fredrik Lagergren. Företaget grundades på andelar om tio riksdaler men drevs inte i bolagsform. Walter Sjölin, som studerat företaget något, anser att ”den ideologiska anknytningen till varubolaget i Örsundsbro torde vara tämligen klar. Stadgebestämmelserna hade dock större skärpa, vilket motiverades av medlemmarnas yrkeskaraktär och föreningens begränsade verksamhetsområde.” Endast anställda vid bruket fick vara medlemmar. Föreningen var den första fungerande konsumentföreningen, som startats av industriarbetare. Den överlevde länge sin föregångare i Örsundsbro. Först efter 108 års verksamhet trädde den i likvidation 1966. 37

1.3.6 STORSJÖFISKET PÅ VÄSTKUSTEN

Efter den stora sillperiodens slut 1808 tvingades fiskarbefolkningen på Västkusten återgå till havs- eller bankfisket och eftersom fångsterna måste beredas i land råkade man därvid i starkt beroende av salteriägarna. För att motverka detta anslogs under 1840- och 50- talen medel till nya storfiskefartyg, som inreddes för saltning ombord. När det visade sig att pengarna mestadels kom att utnyttjas av salteriägarna, inställdes understödet och premierna återkrävdes vilket innebar att många fiskare hotades av ruin. I detta läge startades 1858 på initiativ av landshövdingen O I Fåhraeus Göteborgs aktiebolag för storsjöfiske med uppgift att köpa upp

och salta fisken på fångstplatserna för att både bespara fiskarna de långa hemresorna och befria dem från beroendet av salteriägarna. Om fiskarna ingick i bolaget med 40 procent av premiernas belopp och sålde sin fångst till bolagets fartyg skulle de befrias från återbetalningsskyldigheten. Bolagets kapital utgjordes av 200 aktier à 500 riksdaler och stöddes av göteborgska börsintressen. Samtidigt bildades det konkurrerande Göteborgs och Bohusläns aktiebolag för storfiske, som inriktades på fiske med egna fartyg och grundades på 400 aktier à 50 riksdaler. Detta företag kom att verka med Ålesund som bas och gav upphov till en mycket framgångsrik verksamhet delvis i norsk regi. Efter inledande svårigheter och motstånd från salteriägarna och sedan konkurrentbolaget medfört bättre arbets- och avsättningsvillkor ansåg Fähræus att hans bolag fyllt sin uppgift och upplöste det med 1863 års utgång.

Det inbördes mellan de båda bolagen är oklart men den samtida tillkomsten antyder ett konkurrensförhållande dem emellan. Det finns antydningar om att ”landshövdingebolaget” ansågs högre ståndsbetonat vilket aktiernas höga nominella värde, som var hela tio gånger högre, skulle kunna tala för. Om detta också återspeglar en skillnad i rekryteringen av delägare har inte kunnat fastställas. Hur länge Göteborgs och Bohusläns aktiebolag för storfiske existerade har inte kunnat fastställas men en artikel av fiskeriuppsyningsmannen Gerhard von Yhlen 1866 omtalar båda bolagen i imperfektum och antyder att de upphört. Av Van der Hagen - Cederschiölds förteckning framgår att det i varje fall avvecklats senast 1874. Men även om de båda bolagens verksamhet blev kortvarig uppnådde de genom att introducera nya beredningsmetoder att fiskarnas ekonomiska beroende upphörde.

Hushållningssällskapen ägnade över huvud taget stor uppmärksamhet åt fiskerifrågorna under de följande årtiondena. Det visade bl a de sammanställningar, som gjordes med anledning av den fiskerikommitté vars betänkande avgavs 1884. Främst satsade man på uppsyningsmän, stöd till fiskodlingsanstalter och lån till inköp av båtar och redskap. I Göteborgs och Bohus, Malmöhus och Kristianstads län medverkade man vid bildandet av assurancesföreningar och i Hallands, Gotlands, Västerbottens och Norrbottens län till startande av salterier. En föregångsman var prosten Anton Julius Lyth i Burs på Gotland, som bl a tog initiativ till försöks- och försäkringsföreningar, startade salteribolaget Herta 1866 och drev igenom anslag till hamnar i riksdagen. Dessa och andra insatser var av allt att döma framgångsrika medan man bl a utmed bottenhavskusten klagade på att fisket gått tillbaka. 38

NOTER

25. Adlersparre, Axel: Om hushållningsnämnder (1833) s 1 ff, 13 ff, 21 ff, 32 ff och 41 ff; Boken om Gotland II s 267 f; Om hushållningssällskapens tidiga verksamhet se Jan Stattin :Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring - utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft (1980). Kumm 1950 s 48 f; Gotlands läns hushållningssällskap 1791-1941 s 15 ff och 60 ff.
26. Andersson, Theophil: Värmlands läns kungliga hushållningssällskaps historia 1803-1903 s 124 f; Wermlands hushållningssällskap. Handlingar 1802 s 31 ff; Lantbruksakademiens annaler 1814:2 s 228, 230 och 233; Kumm 1950 s 71 ff.
27. Kumm 1950 s 69 och 94 f.
28. Gjörës 1919 s 12 ff; Geijer, E G: Samlade skrifter. Nionde delen 1929 s 301 ff; Med förenade krafter s 5 f; Kumm 1950 s 30 ff; En bok om Mälardalskapen s 450.
29. Bring, Samuel E: Uppsala läns kungliga hushållningssällskap 1815-1915 I s 116 ff; Kumm 1950 s 77 ff.
30. Bring 1915 s 130; Kumm 1950 s 54 ff och 87 ff.
31. Ultuna hundra år s 9 ff; Alnarpsinstitutet hundra år s 11; Kumm 1950 s 62 ff, 90 f och 61 f.

32. Bring 1915 s 130 f; En bok om mälardistrikten s 465 f; Kumm 1950 s 42 ff, 92 f och 97 ff.
33. Kumm 1950 s 98 f, 103 ff, 109 ff och 156 ff.
34. Kumm 1950 s 179 ff.
35. Tidskrift för landtmanna- och kommunalekonomien 1853 s 60 ff; Ljungberg, C E : Om föreningsväsendet ... 1869 s 7; Kumm 1950 s 122 ff, 133 ff, 141 f och 145 ff.
36. Kumm 1950 s 109 ff.
37. Pahlman-Sjölin 1944 s 202 ff; Med förenade krafter s 9 f; Gjores 1963 s 11.
38. Lantbruksakademiens tidskrift 1866 s 34, 1881 s 165 ff och 1885 s 193 ff, 201 ff och 207 ff; Juhlin-Dannfelt: Kungl. Lantbruksakademien 1813-1912 I s 367 f; Gotlands läns hushållningssällskap 1791-1941 s 125 och 444 ff.

1.4 SOCIALEKONOMISKA VERKSAMHETER

1.4.1 LANDSHYPOTEKSRÖRELSEN VÄXER FRAM

1.4.1.1 En långsam start

Svårigheten för jordbrukarna att mot säkerhet erhålla annat än korta lån hade hämmat näringens utveckling när penningbehovet växte till följd av den byggnads- och odlingsverksamhet, som skiftena framkallade. Emellertid började vid denna tid kreditinrättningar uppstå, som var bättre ägnade att tillgodose en ny tids behov. Från 1820 började sparbanker inrättas och 1834 fanns redan 31 sådana, några av dem på landet. År 1824 fick bolag rättighet att med delägarnas solidariska ansvarighet driva bankrörelse, vilket medförde tillkomsten av privatbanker som Skånes 1830, Värmlands 1833, St Kopparbergs 1836 samt Östergötlands, Smålands och Örebro läns 1837.

Vid 1815 års riksdag föreslog prosten Fredrik Bogislaus von Schwerin att offentliga kredit-kassor för jordägare skulle bildas enligt principen lån mot in-teckningar och med de preussiska hypoteksföreningarna som förebild. Han tänkte sig till en början kassor i Kristianstad, Linköping, Mariestad och Västerås. Lånen skulle löpa med fem procents ränta och betalas av med tio procent per år. Låntagarna skulle solidariskt ansvara för kassans förbindelser och kassorna ha diskonteringsrätt i riksbanken till ett gemensamt belopp av 1 600 000 riksdaler banko mot två procents ränta. Riksdagen avtog emellertid förslaget och inte heller 1818 och 1823 lyckades Schwerin vinna gehör för tanken. Motståndet var särskilt stort inom borgar-ståndet, som också lyckades blockera frågan 1834-35 och 1840-41.

När förslagen inte ledde till resultat började tanken att lantbrukarna själva skulle starta hypoteksföreningar diskuteras. År 1832 utgav statsrådet Carl Axel Löwenhjelm en småskrift "Om hypoteksföreningar och deras nytta med afseende på Sveriges nuvarande ställning" och 1833 publicerade professorn och sedermera biskopen Carl Adolf Agardh i Lund ett häfte med titeln "Om möjligheterna af hypoteksinrättningar för provinserne och synnerligen för Skåne." Följande år förelåg förslag till reglementen för sådana för Skåne och Älvsborgs län. Den första hypoteksföreningen bildades emellertid av bruksägarna 1833 och drevs i aktiebolags-form där ägarna tog hand om vinsterna och täckte förlusterna. Lantbrukarnas föreningar baserades däremot på ömsesidighet och låntagarna var på en gång delägare och ansvariga för kassans förbindelser. Sådana föreningar bildades först i Skåne 1836 därefter i Östergötland 1845, Småland 1846, Mälardistriktet 1847, Örebro län 1849, Värmland 1850, Älvsborgs län 1851 samt Gotland, Gävle-Dala och Norrland 1861. 39

1.4.1.2 Förebilder i Tyskland

Initiativet till den första preussiska hypoteksföreningen togs efter det sjuåriga kriget. Den jordägande adeln på vilken krigsbördan vilat tyngst, hade hamnat i en utsatt ekonomisk ställning. Särskilt den schlesiska adeln befann sig i trångmål och för att lätta dessa lade Fredrik II fram förslag till en kreditanstalt för belåning av jordegendomar. Den fick namnet Schlesische Landschaft och stadfästes 1770. Sedan den visat sig motsvara förväntningarna, grundades 1777 Kur- und Neumärkische Ritterschaftlichen Kredit-Institut, 1781 Pommersche Landschaft, 1787 Westpreussische Landschaft och 1788 Ostpreussische Landschaft. Dessa kallades de fem gamla hypoteksföreningarna. Senare tillkom dels föreningar i Posen, Sachsen, Westfalen m fl områden dels nya avdelningar inom de gamla för egendomar, som tidigare inte varit belåningsbara. Till en början tillgodosåg hypoteksföreningarna enbart adels-godsens behov men efter hand kom de att omfatta alla jordegendomar.

De preussiska föreningarna var sinsemellan ganska olika. Några hade underavdelningar, andra inte. I vissa föreningar gällde indelningen i underavdelningar endast förvaltningen medan de hos andra hade egna fonder. Hos de äldre föreningarna gjordes de belånade egen-domarna solidariskt ansvariga för förbindelserna. Hos de yngre ersattes det solidariska ansvaret av reserv- och säkerhetsfonder. Samtliga stod under statlig uppsikt. Belånings-värdena bestämdes enligt särskilda tariffer och lånevalutan utlämnades i obligationer.

Enligt Birnbaum kritiserades rörelsen vid mitten av 1800-talet för stelbenthet och bristande affärsmässighet och krav på reformer framfördes. Birnbaum redovisade för tiden omkring 1870 55 kreditsammanslutningar med statliga garantier av vilka 30 med säkerhet hörde till hypoteksbanksrörelsen. Men redan det splittrade namnskicket gav vid handen att man här hade att göra med en synnerligen heterogen samling bankinrättningar och att någon samordning inte fanns.

Mot slutet av 1860-talet tog den preussiska regeringen initiativ till en centralbank, vilken kom tillstånd 1873. Någon större betydelse fick den dock inte därtill var befogenheterna gentemot medlemsföreningarna alltför inskränkta. 40

1.4.1.3 Principer och organisation

De svenska hypoteksföreningarna skilde sig från de tyska genom att de byggde på självhjälp, hade egna reglementen och var oberoende av staten. En följd av detta blev att man inte bara sysslade med amorteringslån utan också hade kortfristig utlåning - den s.k. ”extra lånerörelsen” - både som borgens- och inteckningslån och inlåning av medel från ”långivande delägare”, vilka årligen betalade in fastställda belopp. Förutom ränta hade dessa också del i vinsten. Man täckte också i viss utsträckning sina långfristiga krediter genom att ställa ut obligationer med begränsad löptid. I några föreningar påtalades att den extra lånerörelsen fått sådan omfattning att den inkräktade på bankens huvuduppgifter. 41

Föreningarna stod öppna för varje lantbruk över ett visst taxeringsvärde och delägarna höll årligen stämma och valde då styrelse, revisorer och värderingsmän. Rösträtten beräknades efter delägarnas lånerätt. Styrelsen arvoderades inte. Delägarna kunde utträda med ett års uppsägning, låntagarna dock först sedan lånen återbetalts. Vinsten avsattes till en reservfond, som skulle uppgå till 20 procent av förbindelserna innan någon utdelning fick äga rum. 42

1.4.1.4 Hypoteksbankens tillkomst

År 1860 svarade hypoteksföreningarna för ca 28 procent av krediterna till lantbruket. I slutet av 1850-talet råkade man emellertid in i en kris till följd av 1857 års depression och missväxtåren 1857-59. Regeringen tillsatte därför en kommitté, som för hypoteksrörelsens del anmärkte på att bristen på samordning medfört att de utländska lånen blivit onödigt dyra. Man fann det av denna och andra orsaker nödvändigt att centralisera rörelsen och pekade på lyckade förebilder i Norge och Frankrike. Kommittén föreslog en allmän hypoteksbank, som skulle sköta upplåningen och obligationsutgivningen för medlemmarnas räkning och tänkte sig en statsgaranterad grundfond för bankerna. Omorganisationen förutsatte också samordning av föreningarnas stadgar.

Oppositionen mot förslaget kom främst från borgarståndet och gällde fr a statsgarantin och bankens monopol på att ta upp lån. Invändningar hade även bankerna i Skåne, Älvsborgs och Örebro län men trots detta fastställde regeringen den nya organisationen den 26 april 1861. Föreningen i Örebro valde emellertid att stå utanför och anslöt sig först 1868. Kapitalanskaffningen anförtroddes centralbanken medan föreningarna enbart skulle syssla med utlåning. De måste uppta sina lån i hypoteksbanken på samma villkor som de sedan lånade ut dem till bönderna. Det fanns följaktligen ingen marginal mellan in- och utlåningsränta och administrationen täcktes av bidrag från låntagarna. Hypoteksbankerna var de första ”folkliga” företag, som täckte hela landet och samarbetade på riksplanet. Men samarbetet hade inte växt fram inom bankerna själva. Det var staten, som stod för initiativet. 43

1.4.1.5 Lantbruksmötet 1860

En inblick i synen på hypoteksbankerna vid den här tiden gav den diskussion, som fördes vid det allmänna svenska lantbruksmöte i Göteborg 1860. Deltagarna var överens om den nytta dessa medfört och några tillskrev dem en avgörande roll för lantbrukets snabba framsteg. Man underströk deras stora betydelse för genomförandet av laga skiftet. Däremot uppstod en viss diskussion om det förslag till omorganisation, som finanskommittén lagt fram. Samtliga debattörer med undantag för den kände redaktören S A Hedlund, som mer bedömde föreningarna utifrån allmänna medborgerliga synpunkter, hade personliga erfarenheter av bankerna men också god överblick över den allmänna utvecklingen i sina respektive regioner. Ordförandens avslutande frågor om huruvida hypoteksföreningarna gagnat lantbruket, om fortsättning på systemet med ouppsägbara lån och långfristig amortering och om förord för en central hypoteksbank, besvarades alla med ett enhälligt ja. 44

1.4.1.6 Utvecklingen under 1800-talets senare del

Den nya hypoteksorganisationen fick en ganska besvärlig start eftersom tillgången på kapital var mycket begränsad under 1860-talet. En viktig händelse var att hypoteksbanken fr.o.m. 1865 övertog riksbankens fastighetsbelåning, vilket visade sig vara ekonomiskt fördelaktigt och bl a avsatte en reservfond. För föreningarna medförde emellertid omorganisationen att de förlorade det mesta av sin tidigare självständighet och huvudsakligen fungerade som länkar mellan centralbanken och låntagarna. De gamla föreningarna fortlevde inom de nya i form av s.k. ”äldre avdelningar” tills deras affärer avvecklats. Man införde också enhetliga värderingsregler. 45

Vid hushållningssällskapens ombudsmöte 1870 lyckades landshövdingen Erik Sparre få fram ett principbeslut om ett hypoteksförsäkringsbolag efter tyskt mönster. Företaget skulle garantera och återbetalningsförsäkra skuldebrev, obligationer och andra betalningsförbindelser med säkerhet i mark, vilka utfärdats av enskilda, kommuner eller föreningar och genom

deposition eller försäljning av garanterade skuldebrev skaffa kapital för utlåning till lantbruket. Man tänkte sig ett riksomfattande företag med lokala filialer. Mötet tillsatte en kommitté för att ta hand om aktieteckning och andra förberedelser. Följande år meddelade dock Sparre att endast 476 av de 4 000 aktier, som stipulerats för att starta, tecknats. Orsaken angavs vara problem med informationsspridningen i kombination med de gynnsamma konjunkturerna.

Vid mitten av 1880-talet uppstod problem till följd av det låga ränteläget, vilket medförde att bankens äldre låntagare tvingades betala räntor på lån, som upptagits till sämre villkor och därför låg över den aktuella marknadsräntan. För att bistå dessa höjde bankerna räntan för nya låntagare och förlorade då i konkurrenskraft. Missnöjet spred sig och 1886 tillsattes en kommitté för att se över landets ekonomiska ställning. Dess försök att reformera hypoteksbanken stötte emellertid på motstånd och ledde till en parallell, konkurrerande organisation. År 1889 tillsattes därför en särskild kommitté, som föreslog moderna och marknadsanpassade låneformer och ledde till nya förordningar 1890. Genom dessa kunde låntagarna välja mellan stående lån och amorteringslån med olika räntefot och annuitet. De fick också rätt att säga upp sina lån till inbetalning efter 10 år. Organisationen förändrades däremot inte. 46

1.4.2 FATTIGDOMSFRÅGAN

1.4.2.1 Den sociala balansen rubbas

De sociala systemen i Sverige var före frihetstiden rudimentära och hade delvis medeltida ursprung. Dit hörde främst brandstoden, som lagfästes vid mitten av 1300-talet samt en del hjälp- och understödkassor inom städernas skrå- och gillesväsen. Före reformationen sköttes undervisning, sjukvård, fattig- och nödårshjälp m m huvudsakligen av kloster och andra katolska inrättningar, vilka avvecklades efter 1527. Eftersom några ersättare inte fanns till hands medförde reformationen sannolikt för nordvästra Europas del en social nedrustning utan motstycke under det andra årtusendet. Som kontrast till de kristna sociala idealen uppstod efterhand under inverkan av merkantilismen en mer kommersiell attityd till de sociala problemen. För att stärka statens ställning och öka de ekonomiska resurserna anslöt sig de merkantilistiska teoretikerna dels till vad som kallades ”de låga lönernas ekonomi” dels till uppfattningen att en stor befolkning var en nödvändig förutsättning för en framgångsrik utveckling av näringarna. Merkantilismen födde statliga detaljregleringar både av arbetsförhållandena – främst genom tjänstehjónsstadgan och lagstiftningen om laga försvar för att motverka det utbredda lösdriveriet – och av arbetskraftens rörlighet, vilken starkt beskars genom en förordning 1788. En direkt inriktning på nödårshjälp hade dock de vid 1700-talets mitt inrättade sockenmagasinen, vilka även utvecklade en låneverksamhet vars överskott bl a användes för att finansiera fattigvården. En tämligen ljus bild av hur det kunde se ut på fältet förmedlar landshövdingen i Värmland Johan af Wingård i sin berättelse 1815 där han rapporterade att det fanns fattigdirektioner i alla städer och socknar, magasinsinrättningar i vissa, ett bolag för tillverkning av täljstensarbeten, glasbruk, färgeri, linväveri, klädesfabriker, korrektionsanstalt och arbetshus i Karlstad och två sjömanshus, vilka alla på ett eller annat sätt tydligt medverkade till behandlingen av länets mindre gynnsamt ställda medborgare.

Tillsammans med ”freden, vaccinet och potätera”, skiftena, hemmansklyvningen m m bidrog regleringspolitiken till en stark tillväxt av landsbygdens underklasser, vilket ställde ökade krav på fattigvården och orsakade en folklig reaktion. Man menade bl a att det höll på att skapas en egendomslös tjänste- och statorparklass utan ”självbestånd”, vilken redan 1800 uppskattades omfatta 15 procent av landsbygdensbefolkningen, befann sig i snabb tillväxt, var

prisgiven åt ekonomisk osäkerhet och saknade intresse av att upprätthålla den rådande rättsordningen. Under 1830- och 40-talen blev befolkningen och de agrarsociala problemen samhällsfrågor av första ordningen och den liberala kritiken mot den rigida lagstiftningen satte in på allvar. En av de lösningar, som föreslogs var att överföra en större del av de sociala utgifterna på arbetsgivarna, en annan att bilda sammanslutningar för inbördes hjälp av den typ, som sedan länge fanns inom hantverksskråna. Enligt Geijer skulle skråväsendets avskaffande frigöra den naturliga associationsandan ”i vida mångfaldigare gestalter än förr.” Förebilder fanns i det industriellt expanderande England. År 1800 fanns enligt Frederic Morton Eden enbart i England och Wales 7 200 s.k. friendly societies med 648 000 medlemmar. I Sverige tycker sig Torkel Jansson kunna konstatera att ett avgörande brott med det ”godspatriarkala” systemet ägde rum omkring 1850. 47

1.4.2.2 Den sociala frågan och lantbruket 1838–49

Ett tidigt lokalt försök att lösa landsbygdens sociala problem enligt de nya förslagen utgjorde ”Hofgårdens Belönings- och Sparkassa” i Hovs socken i Östergötland. Den instiftades av brukspatronen John Swartz 1838 och var en kombinerad kassa där belöningsinlaget bestod i att Swartz avsatte åtta skillingar banko varje vecka för de 160 statkarlarna vid egendomen, vilket genererade åtta riksdaler och 32 skillingar per år vartill lades fem procents ränta. Avsikten var att bereda de underlydande en tryggare ålderdom och att vid familjeförsörjarens frånfälle stödja de efterlevande. Belöningarna utgick endast till gifta, nyktra och plikttrogna statare och förutsatte även hustruns arbetsinsatser.

Kapitalet fick lyftas först i samband med avflyttning efter minst fem års anställning. Flyttade mottagaren tidigare återgick pengarna till arbetsgivaren men om han avled under perioden tillföll medlen de efterlevande. Om den underlydande stannade kvar i tjänsten under 20 år avkastade belöningsystemet 313 riksdaler banko, vilket ungefär motsvarade värdet av fyra års uppehälle enligt fattigvårdstaxan.

De, som omfattades av belöningsystemet hade också möjlighet att sätta in egna besparingar i kassan till ett belopp av högst 50 riksdaler per år. Också på dessa medel garanterades fem procents ränta. Sparmedlen kunde disponeras fritt men vid större uttag tillämpades en månads uppsägningstid. Den övre gränsen för en persons tillgodohavande i sparkassan var 666 riksdaler och 32 skilling, en nivå, som med maximalt sparande uppnåddes efter 16,5 år.

Som säkerhet för kassans åtaganden deponerade Swartz hos Hovs pastorsämbete en in-teck-ning på 6 000 riksdaler. Pastorsämbetet skulle också svara för den årliga revisionen av kassan och föra insättarnas motböcker.

Lantbruksakademien visade sitt intresse genom att publicera reglementet i sina handlingar 1840. Initiativet låg väl i linje med Swartz intresseinriktning eftersom han var den ledande förespråkaren för sparbanker i Östergötland vid den här tiden. Avsikten var av reglementet att döma att motverka skadorna av statsystemet både för arbetsgivare och arbetstagare genom att tillförsäkra de förra en stabil, skötsam och stationär arbetskraft och de senare goda ekonomiska villkor utan att behöva tillgripa det årliga ambulerandet mellan olika arbetsgivare. 48

Exemplet Hovgården tycks efter vissa inledande problem ha fungerat väl och upp-märksammades på flera håll. Enligt vad John Swartz meddelade vid lantbruksmötet 1848 författade han en redogörelse, som låg till grund för kassans introduktion i större sammanhang genom en riksdagsmotion av Erik Gustaf Geijer 1840. Under lantbruksmötet 1850 meddelade Swartz att kassan varit till gagn både för hans underlydande, vilka bl a kunnat skaffa egen jord

och för honom själv men att han trots omfattande informations-insatser var osäker på hur många efterföljare den fått.

Geijers motion tog avstamp i de problem, som skapats av det expanderande statorpare-systemet och presenterade ett förslag i sex punkter:

1. Varje gift man på landsbygden ”af den tjenande klassen”, som inte brukade jordtorp av viss storlek, skulle mantalsskrivas som jordägarens tjänstehjon med rättigheter och skyldigheter enligt tjänstehjonsstadgan. Avsikten var att skapa ett ”återhåll” på tillfälliga anställningar till låg lön.
2. Jordägaren skulle för varje hos honom mantalsskriven gift man årligen betala fem riksdaler banko till socknens fattigkassa för att kompensera dennas utgifter.
3. Jordägarnas avgifter skulle debiteras av häradsskrivaren och inkasseras av kronofogden. Sockenkassan skulle kontoföra samtliga involverade personer och direkt efter uppbörden föra över medlen till en allmän ”fattigsparkassa”, som skulle inrättas i varje län.
4. Länskassan skulle reskontraföra sockenkassorna, förränta deras medel med fyra procent och själv tillgodogöra sig ränteavkastningar över fyra procent. Länskassorna avsågs utgöra ett riksomfattande nät av banker grundade på "rikets mynt och besparade kapitaler."
5. Länskassorna skulle svara för clearing mellan lokalkassorna av flyttande personers kapital, vilket avsåg att öka arbetskraftens rörlighet och därmed stärka dess oberoende.
6. Efter tio år skulle sockenkassorna få disponera kapitalet från avlidna, som inte efterlämnat oförsörjda familjer och på så sätt på sikt kunna ta över det ekonomiska ansvaret för folkskolorna.

Motionens två första punkter anslöt till ett förslag, som Geijer stött i riksdagen 1828-30 medan de övriga kan ha utgått från Swartz` kassa men byggts på med länskassor för att åstadkomma ett riksomfattande och stabilt system.

I prästeståndet fick Geijer stöd av ett flertal ledamöter. Biskopen i Visby Karl Erik Hallström stödde grundtanken att organisera fattigvården på försäkringsbasis och föreslog att även gruvarbetarna skulle omfattas av det nya systemet. Motionen remitterades till Besvärs- och ekonomiutskottet där den integrerades i betänkandet angående fattigvården och där Robert von Kraemer rekommenderade skattestödda härads-, fögderi- eller länsorganisationer med brandstodsföreningarna som mönster för att öka arbetskraftens geografiska rörlighet. Kraemer infogade snabbt Swartz` kassa i sin socialpolitiska arsenal och anbefalldes den för tillämpning inom sitt hushållningssällskap. Vid lantbruksmötet 1847 fäste han som ordförande deltagarnas uppmärksamhet på vikten av att inrätta ränteförsäkringsanstalter för att trygga ålderdomen obemedlade anställda inom lantbruket men även för hantverkare, tjänstemän och andra. Han meddelade att sällskapet i Uppsala uppdragit åt professorn Carl Johan Malmström att utarbeta ett förslag till en landsomfattande livränteförening, vilket skulle distribueras till mötets deltagare men inte behandlats vid mötet. 49

Vid lantbruksmötet 1848 utgick ordföranden Gustaf Stierneld från Geijers förslag 1840 men man diskuterade även länsvisa fattigvårdsföreningar. En kommitté med bl a Axel Odelberg och Johan Arrhenius föreslog därefter i Geijers efterföljd obligatorisk mantals-skrivning hos och årsavgift för jordägaren kompletterade med socken- och länsparbanker samt eventuellt ränteförsäkringsanstalter och obligatoriska länsarbetsinrättningar för personer, som inte rättade sig efter socknarnas anvisningar. Även lantbruksmötet i Malmö 1849 behandlade frågan om arbetsinrättningar varvid prosten Carl Johan Holm redovisade erfarenheterna av en av honom 1839 inrättad frivillig sådan i Själevad, vilken varit ekonomiskt framgångsrik och givit arbete åt hundratals fattiga. Holm hade även startat en sparlåneförening på orten. Man rapporterade därutöver om arbetsinrättningar i Jönköpings, Västmanlands, Älvsborgs, Blekinge och Sörmlands län och framhöll bl a att sådana även borde kunna organisera förlagsarbeten. Mötet uttalade sig för att arbetsanstalter borde inrättas

på landsbygden för arbetssökande personer och vid behov även för tvingande sysselsättningsåtgärder.

De tidiga lantbruksmötena ägnade de agrarsociala frågorna betydande uppmärksamhet och behandlade dem ur flera olika aspekter. Ansatsen var bred för att inte säga spretig och omfattade såväl fattighjälp, sysselsättning, åldringsvård som åtgärder för att främja arbetskraftens rörlighet och oberoende. Det visade sig svårt att ta ett samlat grepp över detta stora område även om behovet av lösningar i nationell skala tidigt tycks ha stått klart för de flesta. Andra problem gällde ansvarsfördelningen mellan offentligt och privat och mellan olika administrativa nivåer. Anslaget fanns emellertid hos Swartz och Geijer, vilket följdes upp av de Geijer närstående von Kraemer, Arrhenius och Odelberg. Beträffande Geijers motion 1840 har Alf Kjellén konstaterat att den endast utgjorde ett fragment av ett fattigvårdsprogram och att ”den praktiska utformningen var ej hans sak men väl de stora linjerna och de vida perspektiven.” 50

1.4.2.3 En tysk modell

År 1843 tillfördes pensionssparandet ett tyskt alternativ när löjtnanten Johan Magnus Flygare publicerade ”Förslag till grunder för inre organisation af en ränteförsäkringsanstalt för Sverige jemte sannolikhetsberäkning” baserad på erfarenheter från Hannover och Darmstadt. Det tyska systemet introducerades vid samma tid även av expeditionssekreteraren Carl Magnus Arrhenius och en skrift – troligen i översättning – av W Peltzer om försäkrings-anstalten i Berlin. Vid 1844-45 års riksdag aktualiserades därefter frågan om ränteförsäkrings-, livränte- och livförsäkringsanstalter av godsägare Anders Christian Raab och handlanden Fredrik Sundler. Besvärs- och ekonomiutskottet avstyrkte men landshövdingen Samuel Gustaf von Troil i Malmö reserverade sig under hänvisning till de positiva tyska erfarenheterna och till Vetenskapsakademins godkännande av de matematiska beräkningar, som utförts av Flygare. Troil efterlyste ett till svenska förhållanden anpassat system och fick stöd av bl a Hugo Hamilton på Blomberg, Geijers lärjunge Erik Sparre och Vetenskapsakademins sekreterare Peter Fredrik Wahlberg. Vid Bondeståndets behandling av frågan stöddes Troils förslag av en stor majoritet med Anders Nilsson från Örebro län och Ola Jeppsson från Blekinge i spetsen. Utskottet frångick då sin tidigare åsikt och en kommitté med kammarherren Fabian Wrede, Fredrik Ström, Carl Magnus Arrhenius och Johan Magnus Flygare tillsattes för att utreda frågan. Den avlämnade 1848 ett förslag med grundsatser för en försäkringsanstalt ”till beredande af lifräntor och kapitaler för framtiden” och stadgar för en ömsesidig anstalt i Stockholm. Förslaget presenterades för en större allmänhet av S A Hedlund i en skrift följande år. Därefter tillkom Ränte- och kapitalförsäkringsanstalten i Stockholm 1850.

Vid riksdagen 1844-45 motionerade dessutom landshövdingen Claes Gabriel Bergenstråle om en pensionsförening för Jönköpings län. Förslaget hade utformats av rektorn Simon Joakim Filén i Jönköping och stöddes enligt motionären av ett flertal personer. Föreningen skulle stå öppen för alla och inrymma tre klasser, den första för barn under 20 år, vilkas föräldrar avlidit (pupillklassen), den andra för medlemmar mellan 20 och 60 år då sparmöjligheterna var som störst (besparingsklassen) och den tredje för pensionstagarna (livränteklassen). Medlemmarna hade rätt att lyfta pension från 45 års ålder även om det var fördelaktigast att tillhöra besparingsklassen så länge som möjligt. För att etablera en pilotförening i sitt län anhöll Bergenstråle om ett räntefritt lån på 10 000 riksdaler mot säkerhet, vilket emellertid avstyrktes av utskottet.

För motionen talade bl a Adam Christian Raab, som utarbetat ett liknande förslag grundat på ömsesidighet efter exempel från Hannover och Darmstadt. Raab menade att ränteförsäkrings-anstalterna genom att ta hand om den långfristiga inlåningen och

sparbankerna genom att förvalta det kortfristiga sparandet skulle komplettera varandra. En annan fördel var att anstalterna genom att vara öppna för alla skulle göra de talrika yrkeskassorna överflödiga och en tredje att de skulle ge möjlighet att inom landet behålla medel, som annars skulle placeras utomlands. Raab yrkade i likhet med Troil på ett förslag om en sådan anstalt. 51

1.4.2.4 Georg Swederus och den europeiska fattigdomen

Åren 1841-44 studerade skriftställaren Georg Swederus, som tidigare tagit initiativ till Svenska Industriföreningen, fattigvården i England, Tyskland och Frankrike. Resultatet redovisades i arbetet Om fattigväsendet 1847. Boken bestod till hälften av en beskrivning av förhållandena i främst Preussen och till hälften av författarens egna reflektioner och slutsatser. Swederus huvudtes var att arbetarna skulle ha lika stor del i företagets överskott som kapitalägarna och att produktionen skulle vara behovsstyrd. Väl fungerande arbetsassociationer med svängrum för den enskilde individen framstod som den bästa organisatoriska lösningen. Helst borde företagen helt ägas och drivas av de anställda. ”Hvartill skall en egentlig principal tjena” frågade sig Swederus. Självägandet och självstyret skulle frigöra skapande och allmännyttiga krafter och på sikt medföra att fattigvården kunde avskaffas. Swederus betraktade Saint-Simons och Fouriers associationssträvanden med sympati men var kritisk mot kommunismen i Babeufs tappning. Han menade att individens frihetsbehov varken beaktats i Fouriers falangstärer, Owens kommuniteter eller i Bunts och Louis Blancs system där man försökt avskaffa familjem som samhällets bas. Ett efterföljansvärt exempel var däremot prästen och socialpedagogen Johann Friedrich Oberlins församling i Waldersbach i Steinthal i Elsass där rådgivningsföreningar för lantbrukare, spar- och lånekassor, skolor och andra samhällsnyttiga föreningar omskapat samhället och utrotat fattigdomen. 52

Swederus var en nyanserad anhängare av frihandel och näringsfrihet och kritiserade skarpt regleringsekonomin skadeverkningar bl a på den svenska järnhanteringen. Värst var dock regleringsväsendet i Frankrike. Beträffande Sverige förordade Swederus att arrendatorer och torpare skulle ersättas för det mervärde deras arbete skapade, vilket inte enbart borde tillfalla ägarna. På så sätt skulle arrendesystemet förändras i effektiviserande riktning. För att stärka den ekonomiska beredskapen ville Swederus öka antalet sockenmagasin och sparbanker.

Fattigdomsproblemet tillhörde enligt Swederus hela tidevarvet och kunde endast lösas successivt. Viktigast var därvid att tillförsäkra individen rätt att använda sin förmåga för egen räkning och att uppbära frukten av sitt arbete. Medintressentskap var medlet att få de samfälliga tillgångarna att växa och måste etableras före förmögenhetsbildningen. Det var följaktligen inte fråga om att dela redan befintliga förmögenheter. Inom fattigvården ville Swederus prioritera placering av behövande i ekonomiskt och socialt normala miljöer. Arbete, sparsamhet och fostran skulle främjas och ren fattigförsörjning undvikas. Lag-stiftningen om laga försvar var fördärvlig och avsåg endast att tillgodose storgodsens behov av arbetskraft. 53 Swederus betraktade äganderätten som delad mellan dels innehavaren av en produkts substrat d v s råmaterial dels tillverkaren d v s skaparen av det färdiga resultatet. Enligt Swederus tillförde tillverkaren det immateriella substrat i form av kunskap och yrkesskicklighet, som formade den materiella produkten och var därmed berättigad till en andel i denna som motsvarade detta bidrag. För att båda ägarkategoriernas rättigheter skulle tas till vara måste följaktligen det traditionella äganderättsbegreppet kompletteras med ett immateriellt, individanknutet producentrekvisit. ”Med ett erkännande af den egentliga äganderätten skall ett nytt tidevarf uppkomma” profeterade han. 54

1.4.2.5 Generaldebatten 1850

Vid lantbruksmötet i Örebro 1850 uppstod en lång debatt om de sociala frågorna med den radikale redaktören för Örebro Tidning S A Hedlund som braständare. Hedlund, som på plats upplevt februarirevolutionen i Paris 1848 och misslyckandet med Louis Blancs nationalverkstäder, var en övertygad anhängare av fria associationer, hade 1849 publicerat en skrift om förslaget till ränteförsäkringsanstalter och var 1849-53 sekreterare i den liberala Allmänna reformbestyrelsen med uppgift att utarbeta ett förslag till ny riksdagsordning. I ett ord- och bildrikt anförande med åberopande av både Friedrich Engels och Leon Faucher fastslog Hedlund att i det framtida broderskapssamhället "den fria föreningen mellan arbetare i associationer, som består deri att de produktiva arbetena, såväl i staden som på landet, komma att drivas af sinsemellan förenade, i arbete och afkastning delaktige, arbetare." För att uppnå "bergning genom sitt arbete och personligt oberoende" krävdes enligt Hedlund att "arbetaren görs till intressent i egendomens afkastning" och "får en liten besittning att sjelf bearbeta, ett eget hem att vårda och uppehålla". Bl a ansåg han att jordägarna skulle ersätta sina torpare för torpens värdestegring under deras brukningstid. Lösningen låg i att så nära som möjligt binda samman arbetarnas och jordägarnas intressen och i att "arbetaren betryggas i besittningen af hvad han men sitt redliga arbete förvärfvar". Hedlund avrådde dock bestämt från obligatorier och tvingande lagstiftning.

John Swartz försvarade "som en helt och hållet praktisk praktisk man" sitt spar- och belöningsystem, som han menade inrymde betydande expansionsmöjligheter. Han fick stöd av Robert von Kraemer, som "ej utan framgång" rekommenderat det i sitt län och framhöll likheten med vad som tillämpades i indelta armén och av Johan Arrhenius, som anbefallt det för allmän tillämpning. Swartz försvarade obligatorielinjen men menade att restriktionerna vid utbetalningar skulle upphöra så snart en förmånstagare "kunde inför vederbörande sockennämnd ådagalägga, det han vore i tillfälle att medlen till varaktigt gagn för sig och sin familj använda". Hedlund, som fått kritik för att inte ha presenterat något praktiskt genomförbart alternativ, förklarade att Swartz' modell visserligen var palliativ men ändå borde kunna rekommenderas om än inte som obligatorium var till den senare genmälde att det var husbondens ovillkorliga plikt att vårda sig om sina arbetares hälsa och välfärd och att hans system visserligen inte var det definitiva botemedlet men dock ett palliativ med varaktig verkan. Hedlund menade dock att obligatorielinjen led av samma svaghet som socialismen när det gällde att kväva den individuella friheten. Eftersom enighet inte kunnat uppnås återtog Hedlund sitt yrkande varefter mötet antog Swartz' förslag om obligatoriska avgifter utan tvingande lagstiftning och i princip fri uttagsrätt för förmånstagarna.

Debatten 1850 var grundlig - referatet i berättelsen över lantbruksmötet upptar 55 sidor - engagerade flera av den "första generationens" ledande kooperatörer som S A Hedlund, Robert von Kraemer, Johan Nathorst, Adolf Hamilton och Johan Arrhenius jämte utbildare som Edwaed Nonnen kring en central social framtidsfråga, som anhänggjorts riksdagen av associationsprincipens främste företrädare Erik Gustaf Geijer och som senare skulle komma att ägnas stor uppmärksamhet av de liberala arbetareföreningarna. Den hölls samma år som företaget i Örsundsbro tillkom och den första arbetareföreningen bildades i Stockholm och markerade inträdet i en ny era för föreningslivet i Sverige. Den var samtidigt den första av de kontakter mellan företrädare för lantbruket och den liberala arbetareförening, som efter näringsfriheten 1864 skulle komma att forma den tidiga kooperativa utvecklingen i Sverige. Det var inte heller sista gången frågan om frivillighet contra obligatorium skapade motsättningar mellan kooperatörer med olika inriktning. Det kan tilläggas att S A Hedlunds tankar om äganderätten, föreningsväsendets roll och lantarbetarnas delaktighet i avkastningen

uppenbarligen var hämtade från Georg Swederus föreställningsvärld och låg nära de resultatdelningsmodeller, som senare kom att utvecklas i Tyskland och prövas av bl a Fredrik Signeul i Hässleröd utanför Uddevalla. 55

1.4.2.6 Utvecklingen efter 1850

Under 1840-talet upprättade några tyska och engelska livräntebolag agenturer i Sverige. Riksdagens utredning 1844-45 om svenska anstalter för att ”främja kapitalernas kvarstannande inom riket” ledde fram till den första livränteanstalten i Stockholm 1850. Den följdes de kommande två decennierna av andra i Gävle, Göteborg, Härnösand, Jönköping, Kalmar, Karlskrona, Karlstad, Linköping, Lund, Mariestad, Vänersborg, Växjö och Örebro. Livförsäkringar kunde även tecknas i de vanliga livförsäkringsbolagen av vilka det äldsta var försäkringsaktiebolaget Skandia 1855. Fattigvårdsförfattningarna 1847 och 1853 var liberalt inspirerade. De stadfäste den kommunala försörjningsplikten för behövande och principen om fri flyttningsrätt medan frågan om hemortsrätt fortfarande orsakade problem. De innebar också att några regler angående arbetsgivarnas fattigvårdsansvar inte utformades. Båda förordningarna lämnade kommunerna stora friheter förutsatt att verksamheten ordnades så att tiggeri förbjöds. Följden blev att fattigvårdens ekonomiska resurser ökades. Fr.o.m. 1850-talet medförde också den tilltagande emigrationen att trycket på fattigvården lättade. Nödåren 1867-68 innebar emellertid ökade påfrestningar. Antalet understödstagare, som 1865 varit 147 788 hade 1869 stigit till 217 373 eller med 47 procent. Av de senare fanns 179 968 eller 83 procent på landsbygden och 37 405 i städerna. Eftersom jordbruksbefolkningen 1870 utgjorde 72,5 procent drabbades landsbygden alltså förhållandevis hårdare än städerna. Fattigvårdsfrågan kom därmed att stå högt på agendan vid riksdagarna 1869 och 1871.

Från 1867 inträdde också en påtaglig aktivering av livränteanstalterna och 1869 bildades i Stockholm Fosterländska föreningen med ändamålet att ”uppmuntra till självverksamhet för framtida oberoende företrädesvis de många, hvilka för sitt uppehälle och sin utkomst äro hänvisade till sitt arbete allena”. Man underlättade sparande i livränteanstalterna genom att betala obemedlades förvaltningskostnader och bidrog även till deras insättningar. Föreningen blev också centralorganisation för ett betydande antal sk husbondeföreningar, som bildades fr o m 1870-talet för det lokala pensionssparandet. Initiativtagare var hovrättsrådet och generaldirektören för fångvårdsstyrelsen Gustaf Fridolf Almquist - yngre halvbror till Carl Jonas Love Almquist och äldre bror till von Kraemers medarbetare Viktor Almquist - vice ordförande i Sveriges Hypoteksbank och verksam inom civilstatens pensionsinrättning där han vitaliserade rörelsen genom att kraftigt förbättra kapitalbildningen, öka depositionerna och höja de utgående pensionerna med 33 procent. Som generaldirektör verkade han för förbättrad fångvård genom fängelseskolor, ordnad sjukvård, stöd till frigivna och upprättandet av åkerbrukskolonin Hall utanför Södertälje.

Vid hushållningssällskapens ombuds första möte 1869 motionerade godsägaren Oskar Åkerhielm inrättande av ränte- och kapitalförsäkringsanstalter inom fattigvården. Han beräknade att förräntning i en landsomfattande sparkassa av ett belopp om en riksdaler obligatoriskt insatt av målsman eller kommun omedelbart efter varje barns födelse skulle tillfalla de fattigaste fem procenten av befolkningen och från 55 års ålder tillförsäkra varje mottagare 68 riksdaler per år. I ett utlåtande till mötet avstyrkte landshövdingen Arvid Faxé med motiveringen att rättsläget för en sådan långt i förskott erlagd fattigskatt var mycket osäkert. Var däremot sammanskotten frivilliga ställde sig saken annorlunda och sådana borde därför uppmuntras.

Åkerhielm återkom 1870 med samma förslag samtidigt som Fosterländska föreningen föreslog mötet att behandla frågan om livränteanstalter. Föreningen representerades bl a av

statsrådet Baltzar von Platen och generaldirektören Almqvist, vilken föreslog att ombudsmötet skulle informera hushållningssällskapen om föreningen och dess främjande av livränte- och kapitalförsäkringsanstalter och om att denna fortsättningsvis skulle svara för information och rådgivning om dessa. Förslaget accepterades och mötet beslöt verka för frågans lösning genom lokalföreningar eller på annat sätt.

Vid de omfattande debatter, som föregick 1871 års fattigvårdslag förordade många att fria associationer återigen skulle lätta fattigvårdsbördan men någon egentlig ”systemstrid” uppstod inte. Dock deltog många av dem, som varit engagerade redan 1850. Viktor Almqvist, Johan Arrhenius, S A Hedlund och Erik Sparre gjorde alla inlägg och kompletterades av senare tillkomna som Carl Ifvarsson, Abraham Rundbäck och Olof Wikström. Montgomery menar att den bild, som då tecknades var idealiserad men att understöds-kassorna dock hade sin historiska betydelse. De stimulerade intresset för sammanslutningar för inbördes hjälp, särskilt fr.o.m. 1870-talet. Under 1800-talets andra hälft tillkom i Sverige ca 5 200 understödsföreningar av vilka 80 procent var sjuk-kassor och begravningsföreningar. Enligt arbetarförsäkringskommittén hade dessa 1884 ca 140 000 medlemmar av vilka 30 procent på landsbygden. Det var vid 1884 års riksdag, som socialförsäkringens idéer på allvar fördes in i den politiska diskussionen av ”folktribunen” Adolf Hedin, som tog upp arbetarskydds- och ålderdomsförsäkringarna. Hedin, som var starkt påverkad av Geijers tankar om personlighets-principen och av hans sociala engagemang, var en radikal liberal, som verkade för allmän rösträtt, utvidgad folkundervisning, reformer av statskyrkan, allmän värnplikt, minskad byråkrati m m. Hans förslag om utredning av olycksfalls- och ålderdomsförsäkring 1884, som som hade tyska och danska förebilder, ledde till lagstiftning om yrkesfara 1889 och inledde den process, som utmynnade i folkpensions-reformen 1913. Den senare innebar också att fosterländska föreningens verksamhet upphörde.

En del av understödstagarna absorberades efterhand av emigrationen. Under 1880-talet emigrerade i genomsnitt mer än 30 000 personer varje år från landsbygden vartill kom drygt 7 000 från städerna. Under 1890-talet pendlade landsbygdens fattigvårdsfrekvens mellan fyra och fem procent medan städernas låg mellan sju och åtta procent. 56

1.4.2.7 Ett seglivat projekt

Sparkassorna och livränteanstalterna var liksom hypoteksbankerna inriktade på de agrarsociala problem, som åren 1820-50 blev akuta till följd av omställningen från agrar- till industrisamhälle under vilken de redan tidigare underdimensionerade sociala inrättningarna och otillräckliga juridiska regelverken överbelastades, vilket utlöste en hektisk och stundom alltför forcerad reformverksamhet. På det sociala området stod den snabbt ökande landsbygdsbefolkningens sysselsättnings- och försörjningsmöjligheter i fokus. Eftersom avlastningar i form av snabb industrialisering, urbanisering och emigration ännu tillhörde en oviss framtid, utgick man från att försörjningsproblemet för den snabbt växande befolkningen måste lösas inom landsbygdssamhällets ramar genom produktionsförbättringar och nyodlingar. Som det allt överskuggande hotet utmålades pauperismen, fattigsamhället befolkat av medellösa, arbetslösa, rotlösa och tiggande människomassor och präglad av anarki, moralupplösning och kriminalitet. Att förhindra en sådan utveckling var inte bara en angelägen utan en bokstavligen livsviktig uppgift.

I det perspektivet framstod hypoteksbanker, sparkassor och livränteanstalalter som nödvändiga komplement till lantbruksinstituten och de näringsbevakande och produktionsförnyande hushållningssällskapen. Swartz´ belönings- och sparkassa var i hög grad ett initiativ i tiden och Geijer var redan två år efter sin övergång till liberalismen beredd att lyfta den till högsta beslutsfattarnivå. Kanske kan samarbetet ses som en tidig plutokratisk-

meritokratisk allians på toppnivå. John Swartz betraktades allmänt som en av landets rikaste män och Geijer var den utan konkurrens ledande kulturpersonligheten. Mottagandet blev gynnsamt både i riksdagen och vid de tidiga lantbruksmötena. Upplägget stöddes verksamt av Geijers vapendragare Robert von Kraemer, Erik Sparre, Johan Arrhenius och Adolf Hamilton, av Vetenskapsakademien och av Raab, Sundler, Bergenstråle, von Troil och S A Hedlund. Flera av dessa som Sparre, Arrhenius, Viktor Almqvist följde frågan under lång tid och medver kade aktivt till de lösningar, som uppnåddes 1870-71. Man kan därför hävda att det var de uppsaliensiska samhälls- och välfärdsteoretikernas första praktiska projekt. Däremot var inställningen till den syn på äganderätten och de förslag till resultatdelning, som framfördes av liberaler som Georg Swederus och S A Hedlund kliven om än långt ifrån entydigt negativ på lantbrukarhåll. Debatten vid lantbruksmötet 1850, som främst gällde frågan om lagfästa försäkringsobligatorier, fördes i närmast ostentativt korrekta och koncilianta former och utmynnade i en kompromiss, som gynnade Hedlunds frivilliglinje. Debatten var en av de första formella kontakterna mellan de båda parter - lantbrukets organisationer och den liberala arbetareföreningsrörelsen - som senare på gott och ont kom att prägla den kooperativa utvecklingen i Sverige från näringsfrihetens införande till den första föreningslagen.

De organisatoriska exempel, som återopades fram till 1850 vid sidan av Swartz kassa på Hovgården, fanns i Hannover och Darmstadt i Tyskland. De senare lanserades av löjtnanten Johan Magnus Flygare, kvalitetsstämplades av Vetenskapsakademien och låg till grund för de 14 länsanstalter, som tillkom med början 1850. Därutöver redovisades 1865 regionala nödhjälpskassor av obekant ursprung och utformning i Kopparbergs, Jämtlands och Västerbottens län.

Någon uppgift om förebild för hovgårdens kassa har inte påträffats men liknande kassor fanns tidigare i bruksmiljö. Pionjär tycks ha varit kommerserådet Berndt Santesson, som inrättat kassor för arbetarna på glasbruken vid Årnäs och på Brommö i Västergötland, i det förra fallet kombinerad med en stipendiedonation till förmån för arbetarnas barn. Kassan i Årnäs betecknas av Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige som landets äldsta och i SBL sägs att de startade tidigare än sparbankerna. ”Dessa kassor och de därpå följande sparbankerna, kan ses som uttryck för en tidig liberal självhjälpsfilosofi men var också ett sätt att mobilisera kredit åt en landsbygd i omvandling”. Emellertid visar det sig att det redan 1805 - d v s före Santessons tid - fanns en kassa på Brommö, vilken möjligen hade samband med de tyska glasblåsare, som anlät 1803 och ”hvilka oberäknadt stadigvarande god förtjenst genom en nära lika gammal enskild sparbanksinrättning hafva sin framtid i möjligaste måtto försäkrad”. Det kan alltså förhålla sig så att Santesson 1813 övertog både företaget och kassan och överförde idén till Årnäs, som han drev åren 1802-18. Det är naturligtvis sannolikt att Swartz kände till dessa kassor men eftersom han också var den mest aktive förespråkaren för sparbanker i Östergötland kan det inte uteslutas att han påverkats även av dessa. Tilläggas kan att Santesson aktualiserat bl a fattigvårds- och sparbanksfrågorna redan vid 1823 års riksdag då han motionerade dels om rätt för allmänna sparbanker att förränta sina medel i ”något Statens Penningverk” för att stärka den spirande rörelsens stabilitet och legitimitet dels om stöd till bankernas driftskostnader antingen genom direkta statsanslag eller genom tillskott av lokala fattigvårdsmedel med tanke på deras modererande inverkan på socialutgifterna. Däremot ville han inte ha nationella mönsterstadgar utan rekommenderade lokala lösningar för största möjliga flexibilitet. Santesson föreslog vidare att enskilda spar- och understödkassor obligatoriskt skulle inrättas vid ”alla slags Fabriker, Bruk och Verk” som stöd för deras anställda vid sjukdom, dödsfall, arbetslöshet m m. Ett sådant åtagande för ägarna likställde han med skyldigheten att betala skatt och andra utskylder till

staten. Motionen avvisades av riksdagen, som varken ville särbehandla sparbankerna eller äventyra deras självständighet och oberoende av staten.

Hur många lokala kassor, som bildades i Sverige kunde John Swartz inte uppge men inrättningar av närmast identisk typ fanns även på Ulfsnäs säteri i Jönköpings län, Skörtinge herrgård i Östergötland, i Nora socken i Örebro län och vid kopparverket i Kall i Jämtland. Av samma typ var troligen också den kassa Casper Wrede startade i Ronnebytrakten 1858-59 och prosten Carl Johans Holms sparlåneförening i Själevad där även en försäkringsförening för torpare bildats 1830. Väl fungerande magasinlåneföreningar reppoterades bl a från Östanå i Jönköpings län, Sävstaholm och Kesäter i Sörmland, Sinclairsholm, Castellagården i Bohuslän, Nysund i Värmland, Sjösås i Kronoberg, Sättna i Västernorrland och Skånela i Uppland. Dessutom uppgavs under 1860-talets andra hälft att sockenmagasinen trots motgångar på flera håll ökat starkt i Göteborgs och Bohus och Norrbottens län. I bl a Sollefteå och Torsåker i Västernorrland fanns s.k. sparlånare hos de enskilda bönderna, som tillskapats enligt reglementet av 1837.

Den organisatoriska bilden var följaktligen lika enhetlig eller varaktig som i fråga om hypoteksbankerna, vilkas organisation och arbetsformer utformades av en statlig kommitté 1859-60 efter en tämligen lång provotid med fristående föreningar. 57

NOTER

39. Leigh-Smith s 1 ff; SAH 1861-1911 s 12 ff; Kumm 1950 s 59 f; Enbok om mälard- skapen s 452 ff; Juhlin-Dannfelt I s 169 ff och 282 ff; SAH 1861-1986 s 10 f.
40. Birnbaum s 101 ff; SAH 1861- 1911 s 4 ff och 11 f; SAH 1861-1986 s 9 f.
41. Leigh-Smith s 10 ff, 13 f och 21.
42. Leigh-Smith s 15 f; SAH 1861-1986 s 14 f.
43. Leigh-Smith s 25 f, 33 f, 48 f och 58; SAH 1861-1911 s 12 ff , 17 ff och 53; Juhlin- Dannfelt I s 283f; SAH 1861-1986 s 11 ff och 15 ff.
44. Berättelse öfver förhandlingarne vid nionde allmänna svenska lantbruksmötet i Göteborg år 1860 s 153 ff.
45. Leigh-Smith s 68 och 130 ff; SAH 1861-1911 s42f; Juhlin-Dannfelt II s 71 ff; SAH 1861- 1986 s 18 ff och 24 ff.
46. Handlingar rörande lantbruket och dess binäringar 1870 s 103, 106 ff och 116 ff; KSLAs tidskrift 1870 s 187 ff; Juhlin-Dannfelt 1913 II s 71 ff; Handlingar ... 1871 s 24 och 42 ff; Leigh-Smith s 155 ff och 188 f; SAH 1861-1911 s 87 f; SAH 1861-1986 s 29 ff.
47. Montgomery 1951 s 11 ff, 20 f, 30 ff, 37 ff, 76 f och 188 f; Montgomery HT 1933 s 249 ff, 253, 258, 262 ff och 270 ff; Kjellén HT 1933 s 288 f och 297; Jansson 1985 s 57 och 1987 s 127 och 129 (not); Landshöfdingerelation för Wermeland den 26 dec 1815 s
48. Landtbruksakademiens handlingar 1840 s 185 ff.
49. Berättelse öfver förhandlingarna vid det allmänna Svenska Landtbruksmötet 1847 s 86 f, 1848 s 166 och 1850 s 91 f, 110 och 129; Prästeståndets protokoll 1840-41:1 s 243 ff (motion 56); Bihang till riksståndens protokoll 1840-41, 7 saml, 2 avd; Lag- och Besvärs- och Ekonomiutskottets betänkande nr 5 s 19 ff.
50. Berättelse öfver förhandlingarne vid tredje allmänna Svenska Landtbruksmötet 1848 s 53 och 162 ff och 1849 s 77 ff och 209 ff; Kjellén HT 1933 s 329.
51. Ridderskapet och adelns protokoll 1844-45:1 s 353 ff; Bondeståndets protokoll 1844-45:6 s 264 ff; Bihang till Riksståndens protokoll 1844-45. Statsutskottets utlåtande 129 och 213. Betänkande 89; Förteckning över komitébetänkanden 1809-94 s 215. Skrifter av Carl Magnus Arrhenius: Om de i Tyskland nyligen inrättade ränteförsäkringsanstalter till förmån för dem, som genom ringa bidrag vilja bereda sig lifstidspension (1842) och W

- Peltzer: Lätt och säkert medel att bereda sig och andra en sorgfri ålderdom. En afhandling om ränteförsäkringsanstalten i Berlin (1842).
52. Swederus 1847 s III ff, 317 ff, 342 ff, 367 ff, 438 f, 469 f(not), 474 ff, 477 ff, 503 ff, 624 ff, 635 ff och 650 f; Jansson 1985 s 188 och 203 f.
53. A a s 385 ff, 494 ff, 514 ff, 569 ff, 577 ff, 598f, 605, 610 ff och 646 ff.
54. A a s 490 ff (not) och 651. 55. Berättelse öfver förhandlingarne vid det femte allmänna Svenska Landtbruksmötet 1850 s 78 ff.
56. Lantbruksakademiens handlingar 1869 s 69 ff, 87 ff, 106 och 108, 1970 s 79 ff, 98 ff, 103 och 111 ff och 1971 s 21. Montgomery 1951 s 99 f, 110 ff, 174 f och 190 f. Riksdagens protokoll 1869 FK II s 94, 150, 185 och 321, AK III s 83, 522, 539, 580 och 618 samt 1871 FK I s 555 och 605, IV s 109, 126, 171, 211, 243, 275, 321, 322, 455 och 494, AK II s 256, IV s 211, 156, 302, 628 och 669; Jansson 1985 s 45 f, 208 f och 247 och 1987 s 128.
57. Historiskt geografiskt och statsitiskt Lexikon öfver Sverige. Orts-, bruks och gårdsnamn. Jansson 1985 s 63 f; Bilagor till Borgareståndets protokoll 1823: Motion 175 och Statsutskottets betänkanden 419 och 523.

1.5 DEN LIBERALA REVOLUTIONEN

1.5.1 Frigörelse och omvandling

Den långvariga tendensen till statlig centralstyrning och motarbetande av folkliga initiativ och sammanslutningar bröts enligt Torkel Jansson efter Napoleonkrigen. Under den följande hundraårsperioden omvandlades de europeiska feodalsamhällena till kapitalistiska industristater med helt nya organisationsformer och arbetssätt. I denna process ersattes de feodala och merkantilistiska styrsystemen av lokalt förankrade och representativa organ liknande dem man tidigare slagit sönder. Jansson menar att man "lagstiftningen sökte reglera bort en rad funktioner från staten till en särskild sfär, som dock hänfördes till "det allmänna" och att vid denna tid en säregen "åtskillnad-samexistens" mellan stat och samhälle, offentligt och privat, började växa fram". Den främsta förändringsagenten var associationsväsendet, som byggde på personlighetsprincipen och frivillig samverkan och enligt en samtida iakttagare "gentemot staten gälla såsom särväsen, men äro allmänheter för sina delägare".

Man gjorde skarp skillnad mellan stat och samhälle och menade att efter den expansionistiska statsmaktens genombrott under 1600-talet så ville nu de liberala krafterna se civilsamhället ta ledningen och makten. "Söndrande riksstånd", privilegieväsende, exklusiva korporationer och ämbetsmannastyrd lokalförvaltning var vederstyggligheter från feodalismens och militärmonarkins tidevarv utan berättigade i den nya liberala epoken. Samhällets sociala och ekonomiska förändringar krävde att personlig ofrihet, politiska och ekonomiska stånds- och korporations-principer och andra feodala bindningar upphävdes. Denna befrielseprocess och samhälls-omvandlingsprocess måste emellertid under beaktande av förändringsobjektens befintliga tillstånd, som till följd av den historiska utvecklingen lokalt kunde variera från "enväldiga godsmonarkier" till "demokratiska bonderepubliker".

Utvecklingen beskrevs som en frigörelse- eller emancipationsprocess där staten "dissocierade" sig från en rad äldre och överspelade idéer och styrformer till förmån för nya medborgerliga organisationsalternativ. Med associationsväsendets hjälp stöptes statens institutioner och funktioner om på område efter område och alltfler arbetsuppgifter överfördes från staten till lokalsamhället. Juristen Adolf Åström har senare sammanfattat skeendet på följande sätt:

”Regalstatens förvaltningsapparat verkade enhetligt och likformigt utöver hela samhällslivet; över det religiöst-kulturella (statskyrkan, undervisningsväsendet och de fromma stiftelserna) ej mindre än över det ekonomiska (näringslivet och jordrättsordningen). Någon skarp åtskillnad mellan offentligt och privat rättsliv gjordes icke. Den enskilde var i alla livets förhållanden underordnad staten; han kunde ej vara med densamma i sidoordnat (privaträttsligt) förhållande.

Under det första banbrytande skedet av förevarande epok har statslivet härutinnan genomgått genomgripande förändringar. Staten har dragit sitt herrevälde tillbaka från såväl det andliga som det materiella samhällslivet. Den har strävat att inskränka sin verksamhet till att vara en ”rättsstat”, d v s till att övervaka rättsordningens efterlevande; varemot den mestadels avstått från sin tidigare uppgift att främja den allmänna välfärden. Å andra sidan har det religiöst kulturella och det ekonomiska samhällslivet fått emancipera sig, d v s fått fritt utveckla sig i överensstämmelse med tidens allmänna tendenser”. 58

1.5.2 Associationerna som redskap

Vad gällde landsbygdens lokalförvaltning, som var en viktig del i emancipationsprocessen, tänkte man sig denna baserad på en fri och inte enbart en skattedragande bondestam. En sådan utveckling förordade exempelvis den svenskfödde men i Tyskland verksamme samhällsdebattören och analytikern Ernst Moritz Arndt, som efter ett besök 1804 närmast lyriskt beskrev sockensjälvstyrelsen i Sverige, vilken ”härleder sig ursprungligen ifrån inrättningarna i äldsta tider samt svenska nationens förträffliga esprit.” I Sverige fokuserades debatten till en början på fattigvårdsfrågorna och förslag om enskilda initiativ på detta område mottogs positivt i riksdagen redan 1809-10. I en första ”associationsvåg” tillkom fram till 1840 22 hushållningsällskap, ett betydande antal sparbanker av brittisk medell, hypoteksbanker, bibelsällskap, stödföreningar för nödlidande, nykterhetssällskap, sällskap för att främja växelundervisning och – på Swederus initiativ – en svensk industriförening. Ett samlat grepp på sparbanks- och understödskassefrågorna togs i Bernt Santessons riksdagsmotion 1823 och i fråga om sockenmagasinen företogs en grundlig kartläggning 1832 och fördes en dialog på jämställd fot mellan staten och lokalsamhället inför det nya regelverket 1834.

1.5.3 Omvandlingsprocessen

För den svenska lokaladministrationen ser Jansson 1840-talet som en brytningstid med Geijers fattigvårdsinitiativ och 1839 års fattigvårdskommittés betänkande vid 1840-41 års riksdag, folkskolans införande 1842, sockennämndernas inrättande 1843 och beslutet 1847, som hänförde fattigvården till dessa, bildningscirkelarna, ”fruntimmersföreningarna”, sparsamhetsföreningarna och ränte- och kapitalförsäkringsanstalterna som centrala inslag. Han noterar emellertid att den reformerade lokala självstyrelsen i stort sett byggde vidare på den gamla sockenorganisationen och understryker det tidiga lokalstyrets- och associationssystemets komplementära och ”utgiftsavgörande” karaktär inte minst inom skol-, nykterhets- och fattigvårdsområdena. Jansson framhåller vidare att det tidiga associationsväsendet i hög grad var ”statspromoverat” eller auktoriserat d v s knutet till höga ämbetsmän, präster m m och ibland t o m fick kunglig stadsfästelse. Det attraherade både samhällsbevarare och reformatorer arbetade inom den bestående ordningens ramar och präglades av samma consensusstänkande, som senare kom att känneteckna folkhemsidéologin.

Den andra associationsvågen, som inspirerades bl a av händelserna i Europa 1848 och representerades av exempelvis Representationsreformens vänner, bildningscirkelarna, Reformvännernas sällskap, de liberala arbetareföreningarna, de tidiga kooperativa

föreningarna, understödsföreningarna och skarpskytterörelsen, var mera självständig och höll en mer markerad distans till de officiella och etablerade institutionerna utan att därför klippa banden. Inte minst gällde frigörelseprocessen kvinnorna, som decennierna efter Almqvists ”Det går an ” 1839 fick tillträde till en rad nya områden. Almqvist befann sig också i den pedagogiska frontlinjen som rektor för Nya elementerskolan. Resultatet blev att ”staten skakade av sig gammal ballast till den grad att man nödgas betrakta den som en ny stat i varje fall vid århundradets mitt”.

Enligt Jansson tillskapades 1810-40 associationer för att bemästra problem, som sedermera blivit statliga verksamhetsgrenar. Associationsväsendet ställdes i nationalstatens tjänst och engagerade exempelvis brukspatroner, fabrikörer, grosshandlare, präster m fl för folkbildning, ålderdomstrygghet och näringslivsutveckling. 1840-talet inleddes med ekonomisk depression, fattigvårdsproblemet lindrades genom ökade allmänna åtaganden, näringslag-stiftningen reformerades och bildningscirklar, arbetareföreningar och reform-sällskap startades efter utländska mönster. Det statsinterventionistiska draget minskade och frivilligheten ökade. Denna utveckling fortsatte under 1850-talet särskilt på det religiösa området. 1860-talets arbetareföreningsrörelse dominerades av väletablerade liberaler (den defensiva liberalismen), samförståndsanda, politiska reformer, näringsfrihet, frihandel och Kooperation medan 1870-talet karakteriserades av ny fattigvårdslagstiftning, husbondeföreningar, frikyrka, nykterhet, och av associationernas anpassning till det bestående. Jansson ser associationsväsendet som ”en liberal offensiv inom det beståendes ramar mot en rad avigsidor, som alla var sammanvävda, en kamp mot religiöst förfall, fattigdom och obildning där alltså inte minst den allmänna uppfostringstanken tillmättes största betydelse och där sparsamheten blev den dygd, som både skulle klara vars och ens ålderdomsförsörjning och förse den framväxande industrin och den alltmer kapitalkrävande agrarsektorn med riskvilliga försträckningar”. Consensus- och gemenskapsidealen formade överideologin.

59

1.5.4 Gripenstedt

Den främst politiska kraften bakom omvandlingsprocessen var finansministern Johan August Gripenstedt. Ursprungligen militär kom han genom giftermål och politiska preferenser att tillhöra en krets av liberala lantbrukare. Han deltog i riksdagsarbete första gången 1840-41, var konsultativt statsråd 1848-56 och finansminister 1856-66. Under sina tidiga riksdagsår betraktades Gripenstedt som en kungen närstående pragmatisk moderatliberal. Från 1854 framträdde han som frihandelsvän och lärjunge till den franske nationalekonomen Frédéric Bastiat även om han alltid var mer pragmatisk än doktrinär. Gripenstedt menade att den ekonomiska liberalismen främst hörde hemma inom handelspolitiken medan han i andra sammanhang ansåg att en ordnande statlig hand behövdes. Hans liberala initiativ gällde främst skatte-, valuta-, tull-, traktat-, järnvägs- och statslånefrågor. Han propagerade för decimalsystemet, räntans frisläppande, avskaffande av in- och utförselbud, tullfrihet, lantbruksrationalisering och anslutning till den europeiska frihandelstraktaten. Efter sina programtal i riksdagen – de s.k. blomstermålningarna – där han bl a hävdade att Sverige hade lika stor utvecklingspotential som USA – betraktades Gripenstedt också som det svenska stambanenätets upphovsman och som den vid sidan av Louis de Geer drivande kraften bakom representationsreformen 1865.

Gripenstedt blev hedersledamot av hushållningssällskapet i Sörmland 1861 och invald i Lantbruksakademien 1858. Efter representationsreformen tillhörde han Andra kammaren 1867-73 och tvingades då försvara sitt reformverk mot attacker från fiender på Riddarhuset och inom det nybildade Lantmannapartiet.

1.5.5 Lantbrukets associationer

På lantbrukets område tillhörde sockenmagasinen, hushållningssällskapen, hypoteks-föreningarna, försäkringsföretagen och delvis belönings- och sparkassorna den första associationsvågen. 1840-talet såg också de första avelsföreningarna även om genombrottet på detta område inträffade efter 1850. Hushållningssällskapens produktionsfrämjande verksamhet med samköp, som startade i Värmland 1803 och vidareutvecklades i Uppsala, utställningar, möten, redskapsprovningar, torrläggningar m m utgjorde sammantaget det i särklass tyngsta inslaget i det associationsrelaterade utvecklingsmönstret liksom också deras anknytning till det ekonomiska, politiska och byråkratiska etablissemanget. Notabelt är också att sällskapen från 1847 fann tidpunkten lämplig att införa den typ av folkligt förankrade hushållningsnämnder, som von Schulzenheim, Adlersparre m fl föreslagit redan 1793. Viktiga var också 1840-talets ansträngningar att lösa fattigvårds- och pensionsfrågorna där kretsen kring Geijer och flera betydande lantbruksföreträdare spelade ledande roller. Närmandet till de stadsliberala grupperna med början 1850 framstår mot denna bakgrund som följdriktigt. De kooperativa initiativ, som vid denna tid togs av främst von Kraemer, Fredrika Bremer och S A Hedlund medförde inga omedelbara framgångar men engagerade betydelsefulla personer på båda håll och mognade i samband med näringsfriheten ut i ett mer omfattande samarbete.

Under 1850-talet skedde föreningsbildandet inom lantbruket främst i form av hypoteks- och ränte- och besparingsföreningar där de förra samlades i en riksorganisation 1861 och de senare i Fosterländska föreningen från 1871. Sveriges Allmänna Hypoteksbank tillkom på statligt initiativ medan Fosterländska föreningen startades av fångvårdschefen Gustaf Fridolf Almquist och beskyddades av drottning Lovisa. Därtill kom det kooperativt solitära varuanskaffningsbolaget i Örsundsbro, vilket kunde bildas först sedan von Kraemer utnyttjat sina förbindelser vid hovet och Oscar I desavouerat sin egen regering i sittande konsej den 20 april 1850 sedan föredragande statsrådet Johan Fredrik Fåhraeus blivit nedröstad av sina kollegor. Det kan naturligtvis inte uteslutas att Fåhraeus, som stödde förslaget men kände de negativa stämningarna i regeringen, på förhand varnat von Kraemer för vad som hotade. Alfred Kumm konstaterade i sin bok vid hundraårsjubiléet att förutan von Kraemers kungavänskap ”hade Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsbolag aldrig börjat sin verksamhet”. Den liberala revolutionens framgång påkallade stundom okonventionella åtgärder av den allra högsta statsledningen.

Under 1860-talet tillkom för lantbrukets del bymejerier av schweizisk modell, vilka främjades och stundom startades av hushållningssällskapen. Trots det blev bymejerierna långt ifrån någon odelad framgång, vilket delvis hängde samman med den bolagiseringstsunami, som svepte fram decennierna efter näringsfriheten och även omfattade de arbetar- och bondeägda företagen. Under denna period bekräftades slutgiltigt Janssons iakttagelse att associationsväsendet präglades av en stagnerande liberal rörelse och anpassades till det bestående. 60

1.5.6 Den liberala revolutionen i årtal

Ekonomi:

- 1757 påbjöds storskiftet
- 1780 frigavs spannmålshandeln
- 1791 instiftades Gotlands hushållningssällskap
- 1801 reformerades marknadssystemet

1807 påbjöds enskiftet
1810 avskaffades landtullen och accisen
1815 utsträcktes handelsfriheten till kreatur, viktualier m m
1820 startades den första sparbanken
1827 påbjöds laga skiftet
1836 bildades Skånska hypoteksföreningen
1846 avskaffades skråväsendet
1848 antogs den första aktiebolagslagen
1855 avskaffades husbehovsbränningen
1859 avreglerades järnhanteringen
1861 bildades Sveriges allmänna hypoteksbank
1864 utfärdades näringsfrihetsförordningen och antogs en banklag
1865 anslöts Sverige till det europeiska frihandelssystemet
1869 bildades Fosterländska föreningen
1875 infördes kronan som myntenhet

Politik:

1840 genomfördes en departementalreform med sju departement
1862 antogs kommunallagarna med komuner och landsting
1865 inrättades tvåkammarriksdagen

Utbildning:

1825 tillsattes Stora uppfostringskommittén ("snillekommittén")
1834 startade Edward Nonnens lantbruksinstitut på Degeberg
1842 inrättades den allmänna folkskolan
1846 startade de allmänna lantbruksmötena
1848 tillkom Ultuna lantbruksinstitut
1853 får kvinnor tillträde till vissa folkskollärartjänster
1862 tillkom Alnarps lantbruksinstitut
1868 inrättades de första folkhögskolorna
1870 får kvinnor rätt att avlägga studentexamen
1873 får kvinnor rätt att avlägga akademiska examina

Religion:

1855 avskaffades kyrkoplikten
1858 tilläts privatandakter i hemmen (1726 års konventikelplakat upphävdes)
1863 inrättades kyrkomötet
1870 öppnades riksdagen och statsförvaltningen för icke-protestanter
1873 gav desserterlagen svenska medborgare rätt att lämna statskyrkan för annat samfund

Rättsväsende:

1844 avskaffades indragningsmakten för tidningar
1845 infördes lika arvsrätt för landsbygdens kvinnor
1847 reformerades fattigvården
1854 tilläts judar bosätta sig i alla rikets städer

- 1855 avskaffades spö- och risstraffet
- 1858 avskaffades husagan
- 1860 avskaffades landsförvisningsstraffet och landshövdingepasset för inrikes resor
- 1863 blev kvinnor myndiga vid 25 års ålder
- 1864 humaniserades strafflagen
- 1874 fick kvinnor rätt att själva förvalta sin arbetsförtjänst och egendom

Diverse:

- 1832 invigdes Göta Kanal
- 1849 installerades landets första ångsåg i Tunadal utanför Sundsvall
- 1853 öppnades landets första telegraflinje mellan Stockholm och Uppsala
- 1856 invigdes de första järnvägarna
- 1866 hölls den första skandinaviska industriutställningen i Stockholm
- 1877 installerades de första telefonerna
- 1878 presenterades Gustaf de Laval's separator, infördes decimalsystemet med standardiserade mått och vikter samt svensk normaltid

1.6 KLUSTRET I UPPSALA

1.6.1 Geijer, samköpstraditionen och hushållningssällskapen

Det har av och till framförts att det kooperativa intresse, som utvecklades i Uppsala av Erik Gustaf Geijer och Robert von Kraemer, som utvecklades under 1840-talet och 1850 resulterade i Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsbolag var en isolerad företeelse. Detta är emellertid en sanning med modifikation. Geijer kan utan överdrift sägas ha fötts in i den folkliga samverkanstraditionen. Båda föräldrarna och deras släkter var djupt rotade bland ”gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk” och deras organisations och samarbetsmönster. Därtill kom att dessa samverkanstraditioner under Geijers ungdomsår genom samköpsverksamheten inom det nystartade värmländska hushållningssällskapet började vinna insteg också inom lantbruket. Geijers far - brukspatronen Bengt Gustaf Geijer - tillhörde sällskapets grundare och stadgefäder, en annan släkting - brukspatronen Jacob Gustaf Geijer på Uddeholm - var direkt inblandad i handeln med gräsfrön och ytterligare sju medlemmar av släkten tillhörde sällskapets pionjärer. Det är m a o sannolikt att Geijer via sin nära vänskap med Robert von Kraemer överförde kunskapen om denna framgångsrika verksamhet till sällskapet i Uppsala. Associationstanken fick f ö fortsatt gott stöd i Värmland genom von Kraemers kollega Johan af Wingård, som 1808 vistats en längre tid i England och engagerats av bl a industriarbetarnas föreningsväsen till den grad att entusiasmen vid hemkomsten ”omintetgjorde hans befördran till högre grad” inom krigsmakten.

Geijer själv disputerade i historia 1806 på en avhandling ”Om medeltidens samhällsanda”. Under 1809-10 vistades han i England där han tog starka intryck av den engelska sociala moralfilosofin, som företrädades av bl a Edmund Burke och Adam Ferguson och lärde att gemenskapen var en nödvändig förutsättning för individens utveckling och att människan först i ett samhälle kan kallas människa. Det förefaller heller inte osannolikt att Geijer uppmärksammade den framväxande rörelse för inbördes hjälp, som snabbt bredde ut sig bland industriarbetarna och som något år tidigare gjort så starkt intryck på Johan af Wingård. Men bl a till följd av karriärens och familjelivets krav kom de följande årtiondena att präglas av konservatism från Geijers sida. En resa till Danmark och Tyskland 1825 tycks

dock ha inlett hans utveckling fram emot en kristet liberal livssyn. Ekonomiskt påverkades han därtill av de problem hans frihandelsvänliga men regleringsbundna vänner bland de värmländska bruksägarna hade att kämpa med liksom av Alexis de Tocquevilles bok om demokratin i Amerika, av de engelska tidskrifter han regelbundet läste under 1830-talet och av Fredrika Bremer. 61

1.6.2 Geijer och associationerna

Omkring 1830 hade Geijer intresserat sig för Saint-Simons utopiska socialism och dess kritik mot liberalismens laissez-faire-attityd i ekonomiska och sociala frågor. I sina *Minnen* från 1834 skrev han att de kooperativa sällskapen i England var ”kärnor till små industriella samhällen vars medlemmar endast arbeta för varandra för att åtminstone äga något stöd i en åt handelskonkurrensens blinda skiften överlämnad värld. Det är en av nödvändighet framkallad ny samhällsbildning i den närvarande civilisationens öken”. Efter ”avfallet” 1838 blev han mer aktiv i politiska och ekonomiska frågor med ledord som frihet, samarbete och ömsesidighet – allt med kristliga förtecken. Den fria föreningsbildningen framstod för Geijer som ett korrektiv om än inte alternativ till de avarter och missbruk han var fullt medveten om att näringsfrihet och fri konkurrens kunde leda till. Han talade om medborgerliga nätverk, som förädlade egenintresset till allmänintresse och banade väg för demokratin. Geijer betraktade näringsfriheten som nödvändig för industrialismens utveckling men ansåg samtidigt att den ekonomiska friheten måste balanseras av en ansvarsmedveten samhällsanda på kristen grund. Han tänkte sig att associationerna i industrisamhället skulle överta skrånas roll som medborgarskolor och politiska basorganisationer. År 1844 talade han om föreningarna som ”den nya statens anryckande hjälptroppar” och om att ”de små kapitalerna, sammanlagda och rätt förvaltrade borde verka som de stora och till alla deltagares vinst”. Under intryck av de vindstötter, som förebådade 1848 års händelser vidgades perspektivet: associationerna skulle underifrån formera en makt för att genom medborgarinitiativ förstärka demokratin.

När Fredrika läst *Minnen* tog hon kontakt och åren 1837–38 umgicks de personligen. Bremer var entusiastisk över Geijers avfall. Hon knöts till Malla Silfverstolpes litterära koteri i Uppsala och tilldelades Svenska akademins stora guldmedalj under Geijers direktörskap 1844. Sommaren 1846 gjorde Bremer en resa i Rhendalen och kom då i kontakt med de tankeströmningar, som utmynnade i händelserna 1848. Samtidigt företog Geijer en av henne delvis finansierad resa till bl a Bryssel, Weimar, Dresden och Berlin. Före Geijers död i april 1847 diskuterade de ”kapitalismens frivilliga resignation att icke taga högsta möjliga vinst eller ränta för sig” och avstämde säkerligen också sina reseintryck från kontinenten.

Bakgrunden till Geijers engagemang för associationsväsendet och intresse för alternativa företagsformer är följaktligen men innehåller avgörande sociala inslag. Torkel Jansson har emellertid med rätta påpekat att frågan om varifrån han fått sina idéer är av mindre betydelse än det faktum ”att han sökte infoga associationsprincipen i en ny samhällsteori avpassad för ett nytt samhälle, som inte kunde bygga på korporativismens grund”. 62

1.6.3 Två associerade släktkretsar

En linje från konstellationen Geijer-Kraemer till den senare utvecklingen går via släkterna Hamilton och Almqvist. Anknytningen till släkten Hamilton, som senare kom att bli en ledande roll vid tillkomsten av lantmannaoorganisationen, började med Adolf Hamilton, som var gift med Geijers dotter Agnes. Han hade i sin ungdom studerat vid tyska lantbruksinstitut och övertog därefter släktgården Blomberg på Kinnekulle i Västergötland, valdes 1856 till

ordförande i Skaraborgs läns hushållningssällskap och utsågs 1863 till von Kraemers efterträdare som landshövding i Uppsala. I äktenskapet föddes bl a SLRs grundare Hugo Hamilton, ”röde greven” kallad och bl a civilminister och landshövding i Gävle. När Adolf Hamilton flyttade till Uppsala övertogs både Blomberg och ordförandeskapet i Skaraborgssällskapen av hans yngre bror Hugo Hamilton ”på Blomberg”, som 1880 tog initiativet till en av landets första inköpsföreningar på Falbygden och var en framsynt lantbrukare, ”som levde sig in i de nya idéerna, ofta i opposition mot det gamla systemet”. I fråga om kooperationen hade Hugo Hamilton meningsfränder i sina båda yngre bröder. Gustaf Hamilton var professor i nationalekonomi, först i Uppsala från 1859 och därefter i Lund från 1862 där han även var universitetets rektor. Han höll 1864 föreläsningarna om konsument- och hantverkareföreningar av Schulze-Delitzschs modell, vilka 1865 publicerades i skriften Om arbetsklassen och arbetareföreningar och kom att inleda en ny kooperativ våg i landet. Den andre brodern Gilbert Hamilton på Hjemlsäter efterträdde 1892 Hugo Hamilton i Skaraborgssällskapet och tog initiativet till landets första inköpsförening på länsnivå 1895 vars ordförande han blev.

Även släkten Almqvist intresserade sig för lantbrukets samverkansfrågor. Författaren Carl Jonas Love Almqvist startade redan 1824 tillsammans med några vänner i Manhemsförbundet en bondekoloni i Grav i Köla socken i Värmland. Experimentet upphörde dock p.g.a. osämja mellan deltagarna följande år. Hans intresse för lantbruket och dess folk höll dock i sig och dokumenterades i folklivsberättelser som Kapellet, Skällnora kvarn, Grimstahamns nybygge, Målaren och Ladugårdsarrendet och i romaner som Tre fruar i Småland och Gabriele Mimanso. Hans yngre halvbror Viktor Almqvist samarbetade nära med Robert von Kraemer i Örsundsbroföretaget och kom som landshövding i Västerbotten 1864–72 att bedriva en mycket betydande verksamhet för att befrämja kooperativa företag, särskilt inom mejeri-näringen. Viktor Almqvists bror Gustaf Fridolf var chef för landets fångvård men också vice ordförande i hypoteksorganisationen 1861–80 och tjänsteförordnad direktör 1861–62. År 1869 bildade han Fosterländska föreningen, som 1871 blev centralorgan för husbondeföreningarna och förnyade därmed strävandena att genom understödsföreningar komma till rätta med bl a fattigvårds- och ålderdomsförsvåringsproblemen. 63

1.6.4 Fredrika Bremer i USA och England

En annan linje från kretsen kring Geijer och von Kraemer går via Fredrika Bremer och S A Hedlund till de liberala arbetareföreningarna.

Tanken på självförsörjande lokalsamfund spelade en viktig roll under första hälften av 1800-talet. Flera av de tongivande pionjärerna som Robert Owen, William King, Charles Fourier, och Etienne Cabet förespråkade kooperativa kolonier eller jordbruksbyar där produktions-resurserna skulle ägas gemensamt. Man räknade med tämligen stora enheter. Owens kommuniteter förutsattes bestå av 800–1200 personer med 250–500 ha jord till sitt förfogande och Fouriers falangstärer av 400 familjer eller ca 1800 personer. Fourier beräknade att ett genomförande av hans ideer i global skala skulle resultera i ca tre miljoner falangstärer. Sådana projekt var emellertid svåra att förverkliga med de ägo- och arronderingsstrukturer, som fanns i Europa. Visserligen praktiserades Owens kommunitetstanke både i England och Skottland men det var i New Harmony i Indiana, som det stora försöket gjordes 1825–27. Också Fouriers och Cabets ideer förverkligades i USA. Mest framgångsrika var fourieristerna, som under 1840-talet drev ett 40-tal falangstärer med egen tidning och egna konvent. Cabet och hans anhängare grundade 1848 en koloni, som fanns kvar ännu på 1890-talet. Även många religiösa grupper grundade samhällen med gemensamt ägande och boende. Mest kända var de s.k. shakers, kväkarna i Pennsylvania och mormonerna i Utah. Ett svenskt exempel var erik-jansarnas Bishop Hill i Illinois, som startade 1846 och verkade nästan 15 år, De religiösa

kolonierna existerade i allmänhet längre än övriga men kolonirörelsen, vilken totalt beräknas ha omfattat ca 200 gemenskaper, var i längden för svag för att kunna påverka utvecklingen. Den försvagades också av ideologiska stridigheter, ledarskapsproblem och generationsmotsättningar liksom av rent praktiska svårigheter eftersom medlemmarna ofta var romantiska svärmare, som ville återvända till naturen men saknade det handlag med plog, såg, hammare och yxa som sådana företag krävde. Med Homesteadlagarna, expansionen västerut och industrialiseringen rycktes grunden för kolonisternas småskaliga ekonomiska blandsamhällen undan och markägandet i USA privatiserades på samma sätt som i Europa. 64

I Sverige följde Fredrika Bremer med intresse utvecklingen av de utopiska lokalsamhällena, särskilt de socialistiska. I romanen Syskonliv från 1848 skapade hon ideal-samhället Nya Birka symboliskt lokaliserat till Björkö i Mälaren där kristendomen först förkunnades. Boken publicerades samtidigt som revolutionen bröt ut i Frankrike, vilken Bremer knöt stora förhoppningar till. Nya Birka beskrivs som en falangstär men var också inspirerat av gröna industrisamhällen som det amerikanska Lowell. Skildringen är utopisk i den meningen att den frammanar en vision av ett lyckligt samhälle, byggt på kristen socialism och jämställdhet mellan könen. Hur starkt genomslaget för 1848 års ideer var i radikala högreståndskretsar, visas av att man i det fashionabla Marstrand badsäsongen 1849 proklamerade den ”Badiska republiken” ”med de radikalaste tendenser, jemlikhet, röd färg, emancipation på alla kanter, riksdagar, tidningar m m”. Fredrika Bremer var republikens sekreterare och förste minister var greven Erik Sparre, elev till Geijer och senare legendarisk landshövding i Vänersborg. Regeringsorgan var tidningen Havskatten och ”landshövdingar, rektorer, grevar, grevinnor och konsulär kappades om att vara revolutionära”.

För Fredrika Bremer blev detta sommarupptåg upptakten till en tvåårig resa för studier av utopiska lokalsamhällen och andra kristna inrättningar i USA och England, en resa, som bl a avsatte två reseskildringar Hemmen i den nya världen och England om hösten 1851. I USA gästade hon bl a trädgårdsarkitekten Andrew Jackson Downing och de kristna socialisterna Marcus och Rebecca Spring. Förutom Lowell, som Downing skapat, besökte Fredrika Bremer den kända North American Phalanx, som Marcus Spring grundat och som hon beskrev tämligen ingående, shakersamhället New Lebanon samt kvinnorättskonferenser och kvinnoakademier.

Hemresan 1851 gick via världsutställningen i London. Den största uppmärksamheten ägnade Fredrika Bremer emellertid industrialismen, socialismen och arbetarrörelsen. Intrycken publicerade hon i Aftonbladet och i rapportboken England om hösten 1851. Frihandeln och arbetarföreningarna tilldrog sig störst intresse och hon sammanträffade med kristna socialister och kooperatörer som Charles Kingsley och Frederick Denison Maurice. Bremer besökte arbetarbostäder, producent- och konsumentföreningar och kvinnoinstitutioner och befästes i sin tro på självhjälpen, Kooperationen och den kristna socialismen. Däremot var Fredrika Bremer uttalad motståndare till kommunismen, som var på modet i vissa kretsar. Eller som hos själv uttryckte det: ”den kristliga, den sanna socialismen är den falska socialismens och kommunismens starkaste motståndare, dess vissa besegrare. Där kommunismens spökar i tankarnas skymning, där uppträder socialismen likt Tor emot trollen”. 65

1.6.5 Uppföljarna

Utanför den inre kretsen men med stor framtida betydelse fanns statistikern Carl Edward Ljungberg och redaktören S A Hedlund. Ljungberg publicerade tillsammans med hypotekspionjären C A Agardh Försök till en statsekonomisk statistik över Sverige. Han blev 1852 ledamot av Lantbruksakademien och företrädde bl a hemslöjdens intressen inom denna. S A

Hedlund upplevde 1848 års februarirevolution på plats i Paris, var ledande liberal och i många år chefredaktör för *Handelstidningen* i Göteborg. Han intresserade sig för lantbrukets sociala frågor - bl a räntekapitalanstalterna - och spelade en ledande om än delvis kontroversiell roll i debatten om dessa på lantbruksmötet 1850, som var den första formella kontakten mellan lantbrukets organisationer och den liberala arbetareföreningsrörelsen. Han inspirerades av Fredrika Bremers skrifter och propagerade utifrån franska och engelska förebilder för arbetarägda företag och medverkade även vid tillkomsten av sådana. Han var också kritisk mot 1846 års hantverks- och fabriksordning och 1848 års aktiebolagslag, som lade hinder i vägen för arbetarkooperativa företag. Hedlund deltog i lantbruksmötena 1860 och 1865 och i ombudsmötet 1870 där hypoteks- och folkbankerna behandlades.

Andra engagerade personer i kretsen kring Geijer och von Kraemer var Erik Sparre, historiker och elev till Geijer, senare landshövding i Vänersborg och Ultunas föreståndare Johan Arrhenius, som även var en inflytelserik publicist, ivrade för bymejeriernas utbredning och 1862 blev sekreterare i Lantbruksakademin. Geijers initiativ till agrarsociala understödsföreningar 1840 stöddes av von Kraemer, Sparre, Arrhenius, och Adolf Hamilton. Flera av dessa följde frågan under lång tid och medverkade aktivt till den lösning som uppnåddes 1871 genom Almqvist och hans förening. Mer udda i sammanhanget var professorn i administrativ rätt och nationalekonomi vid Lunds universitet Jakob Lundell, som i sin bok 1846 behandlade ekonomins organisation i näringsfrihetens samhälle. Han förordade fria folkliga sammanslutningar i frivillig samverkan och avvisade statligt styrda lösningar av främst fransk modell. I likhet med många andra samhällsreformatorer vid den här tiden underströk Lundell kraftigt betydelsen av att utbilda de lägre klasserna.

Klustret i Uppsala var en del av den ledande kärna, som utkristalliserades i anslutning till associationsväsendet och främjade detta men vars positioner också befästes i takt med dess tillväxt och framgångar. Detta ledarskikts sammansättning och omfattning skulle förmodligen kunna preciseras med hjälp av den rikhaltiga flora av matriklar, medlemsförteckningar, årsberättelser, deltagarlistor från konferenser m m, som trycktes och skulle vara av utomordentligt socialhistoriskt intresse men saknas vederligen ännu. Torkel Jansson har emellertid uppskattat att den under den här perioden ”drev landet till en högre ståndpunkt” bestod av ett tusental personer. 66

NOTER

58. Jansson 1985 s 47, 53, 83 ff och 240; Jansson 1987 s 12 ff, 108, 130 och 152 ff.
59. Jansson 1985 s 51 f, 58 f, 61 ff, 182 f, 186 ff, 191 ff, 196 ff, 203 ff, 207 ff, 242 f och 245 ff; Jansson 1987 s 101 ff, 112 f, 152 ff, 160 och 165 f.
60. SBL ; Kumm 1950 s 103 ff.
61. Jansson 1985 s 23 ff.
62. Rodhe 1942 s 440 ff; Burman 2002 s 114 ff, 155 ff, 161, 184, 197, 212, 243, 252, 264, 267 och 403; Jansson 1985 s 27.
63. Ny illustrerad svensk litteraturhistoria III s 317 ff; Osterman 1982 s ; SAH 1861-1986 s
64. Isaksson-Hallgren 1969 s 7 ff; Johansson 1983 s Pudor I 1904 s 6 ff och 13 ff.
65. Ny illustrerad svensk litteraturhistoria III s 399 ff; Burman 2002 s 249 ff, 283, 297, 302, 314 ff och 403.
66. Hedlund 1852 s 5 ff, 12 ff och 17 ff; Jansson 1985 s 181, not.

1.7 FRÅN LAG TILL ASSOCIATIONER

Perioden mellan tidig medeltid och industrialismens genombrott bjöd på drastiska förändringar inom samhällets alla områden. Därtill kom att såväl det feudala system, som dominerade epokens första århundraden som de centraliserade nationalstater, som utvecklades efter 1500 inbördes var mycket olika beroende på deras ekonomiska, sociala och geografiska förutsättningar. Så tycks exempelvis de nya styrelseformerna och organisations-mönstren ha haft svårt att få fäste i periferierna, vilka lända bevarade de äldre levnads-, rätts- och näringstraditionerna. Periodens långa utvecklingstendenser kännetecknas emellertid genomgående av centraliseringen till följd av nationalstaternas framväxt. Den främjades av kungamakten, kyrkan, rättsväsendet och krigsmakten och innebar en motsvarande försvagning av självstyrelsen i bonderepubliker, stadsstater, vilka i regel inkorporerades i nationalstaterna. Centralstyrningen var av allt särskilt stark på det ekonomiska området där den utmynnade i den merkantilistiska doktrinen med dess strikta åtskillnad mellan nations-, landsbygds-, stads- och ståndsintressena och har påvisats av Peter Kropotkin, Olof Hasslöf m fl, vilka t o m velat göra gällande att utvecklingen mer eller mindre krossade lokalsamfunden.

Kropotkin betraktade de första fem seklen efter år 1000 som ”en kraftansträngning för att i stor skala införa inbördes-hjälpprincipen i alla mänskliga förhållanden och i all möjlig utsträckning”. De framväxande städerna stod enligt honom för kreativitet, initiativförmåga och självförtroende och hindrade den europeiska civilisationen ”från att försvinna i forntidens teokratiska och despotiska statsform”. Efter 1500 tog emellertid statsbildningar av gammal romersk typ över och med dem den romerska rätten. Kyrkan lierade sig med de nationsbyggande furstarna, vilka framställdes som Guds ställföreträdare på jorden medan bönderna satte sin lit till att de nya härskarna skulle göra slut på feodalherrarnas strider och förtryck. Allt bidrog till att nationalstatskonceptet segrade och krossade enligt Kropotkin under de följande 300 åren systematiskt den inbördes hjälps institutioner. Städer och byar berövades självförvaltning och domstolar, skrän och gillen underkastades statsbyråkratin och framtogs sin egendom samtidigt som som skiftesreformerna upplöste allmänningarna, sprängde byalagen och böndernas lagbildningar. Propagandan för den nya ordningen var massiv och överhetens rädsla för oberoende medborgarsammanslutningar panisk. Föreningar kom efterhand att likställas med sammansvärjningar och omfattande regleringar lamslog yrkesutövarna. När 1700-talets ekonomer protesterade mot dessa gav de uttryck för ett utbrett missnöje. Under 1800-talet tvingades därför inbördes hjälp-strävandena starta om från ett bottenläge och bygga upp fackföreningar, kooperativ och partier. Från sin utsiktspunkt vid sekelskiftet 1900 bedömde Kropotkin läget så att inbördes hjälp-traditionen efter en lång nedgångsperiod gick en ljus framtid till mötes.

Kropotkins analys är ett av de få försöken att placera in det folkliga samverkanskonceptet i ett öveergripande utvecklingsperspektiv, hävda samverkan som alternativ till konkurrens och förorda kooperativ samverkan mellan företagare som likvärdig med centraliserade och storskaliga driftsformer. Kropotkin hade rätt när han påtalade den tillbakagång för folkliga och självstyrande verksamheter, som nationalstaternas ökade makt ledde till men fel när han menade att detta främst drabbade städerna. I själva verket var bönderna och landsbygden lika stora förlorare. Kropotkin bortsåg från betydelsen av de bonderepubliker, som uppstod på en rad platser under perioden 900-1500. Exempel på sådana var Island, Grönland, Färöarna, Gotland, Bornholm, Friesland, Ditmarsken i Nordtyskland och kantonerna i Schweiz. Dessa agrara fristater spelade antagligen samma roll som stadsstaterna men tillkom i regel före och miste också sin självständighet tidigare än dessa. För exempelvis Grönlands del upphörde fristatstiden 1261, Islands 1262 och Färöarnas 1305 då de förenades med Norge, som i sin tur anslöts till Danmark 1363. Undantaget var de schweiziska

kantonerna, som räddade sig genom att bilda edsförbundet 1291 och genom samarbete mellan land och stad framgångsrikt avvärjde ett flertal feodalistiska erövringsförsök.

Kropotkins historiesyn delas i stort av Olof Hasslöf, som särskilt framhåller privilegiesystemens, hierarkiernas och de juridiska och administrativa regelverkens menliga inverkan på utvecklingen. Beskrivningen tycks även ha accepterats i moderna ekonomisk-historiska arbeten av exempelvis Lars Magnusson, Hunt-Murray m fl.

I Sverige och andra utkantsområden kunde de merkantilistiska idéerna av allt att döma aldrig tillämpas fullt ut. En genomgång av allmogens lagbildningar ger exempelvis vid handen att det hela tiden fanns såväl reglerade som oreglerade sektorer samtidigt och att det knappast varit fråga om utplåning av de självständiga lagbildningarna. När Olaus Magnus 1555 utgav sin Historia om de nordiska folken framställde han självorganiseringen och den inbördes hjälpen som fast förankrade i de årstidsbundna göromål, som formade bondeåret men också exempelvis i samfärdseln, handeln och värnet av befolkningens liv och egendom.

Lagbildningarna byggde på gemensamt ägande och utnyttjande av naturresurser och anläggningar, gemensamt arbete och ömsesidiga tjänster. De omfattade såväl förbjudna och reglerade som oreglerade verksamheter. På naturresursområdet gällde regleringarna främst gruvhanteringen samt nyttjandet av skogsmarken och delvis fiskevattnen. I fråga om anläggningar omgärdades sockenmagasinen, skolorna och fattigvården av föreskrifter liksom väghållningen och skötseln broar och färjor. Beträffade arbeten och tjänster reglerade överheten byalagens befogenheter, landsbygdens handel och hantverk, marknadsväsendet, gårdfarihandeln, brandstoden, väghållningen och skjutsväsendet. Indelningsverkets organisation och uppgifter styrdes av avtal mellan myndigheterna och menigheterna. Direkta förbud utfärdades mot landsköp, handelsbodas på landet, utrikeshandel och bondesegregationen.

Regleringarna var ständigt ifrågasatta från allmogehåll och utgjorde anledningar till återkommande konflikter mellan statsmakterna och rikets menigheter. Användningen av allmänningar, jaktmarker och fiskevattnen liksom uppförande och drift av fäbodas, sågar, kvarnar, smedjor, vattenhjul, tjärdalar, kolmilor, kornbodas, vadmalstampas, brytestugor m m var oftast oreglerade liksom organisationen av nyodling, byggnation, sådd, skörd, tröskning, slåtter, fiske, huggning, körning, flottning och kvinno-dominerade arbeten som ystning, bakning, bryggning, kardning och skäktning. Vidare stod vanligen understöds-kassor och socialt inriktade organisationer som matlg, grannelag, färdlag, danslag, kapellag och kyrkbåtslag utanför överhetens kontroll. De områden där befogenheter och kompetensområden var oklara mellan staten och samhället gällde främst de sociala frågorna. Däremot var myndigheternas vaksamhet och förbudsiver stor när det gällde religiösa och politiska sammanslutningar.

Särskilt utbredd tycks samverkan i lag ha varit i Dalarna och Norrland där varje hushåll kunde ingå i upptill 20 olika lagbildningar. Lagekonomin var informell och representerade enligt den merkantilistiska doktrinen en ekonomisk anomali. Den motarbetades följaktligen av både statsmakterna och stadsnäringsarna, särskilt när det gällde handeln på landsbygden och mellan olika landsdelar. Som Olof Hasslöf framhållit saknade lagekonomin anknytning till den officiella myndighets- och skrivartaditionen och är av den anledningen sparsamt dokumenterad och utforskad.

Stadsväsendets framväxt och strävandena att koncentrera handel och hantverk dit dominerade det ekonomiska livet under bortåt sex hundra år Processen var ett led i ståndssamhällets utveckling, som indelade befolkningen i adel, präster, borgare och bönder med noga preciserade positioner och verksamhetsområden. Ståndssamhället ledde till ekonomiska och sociala motsättningar främst mellan landsbygdens allmoge, som i riksdagen företrädde av bondeståndet och städernas handels- och hantverksintressen, vilka politiskt företrädde av borgarståndet. Motsättningarna bottnade i skilda traditioner och samhällsroller

och förstärktes av det ekonomiska beroende för landsbygdens befolkning och de inskränkningar av dess näringsliv det stadsekonomiska synsättet ledde till.

I förlängningen utmynnade utvecklingen i den merkantilistiska doktrinen, som kan beskrivas som en stats- och stadsstyrd planekonomi, som ställde stånd och klasser, land och stad, periferi och centrum mot varandra. I Sverige illustrerades skillnaden i behandlingen av reglerade och oreglerade ekonomiska områden tydligt av statsmaktens generösa behandling av näringarna i Bergslagen, som skarpt kontrasterade mot den restriktiva attityden - symboliserad av inrikestillarna och botteniska handelstvånget - till den allmogedominerade företagsamheten i Norrland. Merkantilismen företräddes av hattarna medan de yngre mössorna omkring 1760 påverkades av fysiokratismen, vilket ledde till ett ekonomiskt systemskifte 1765. Förändringen innebar att moderneringen för första gången ställdes inför en principiellt jordbruksvänlig ekonomisk doktrin. Även om denna mer var en skrivbordsprodukt än sprungen ur lantbrukets och lands-bygdens ekonomiska traditioner innebar den ändå ett både ideologiskt och praktiskt stöd i kampen mot de diskriminerande regleringarna. Mössornas reformarbete, som inleddes 1765 innebar ett avgörande brott i utvecklingen och påskyndade civilsamhällets renässans. Statens tvingades - som Torkel Jansson och andra framhållit - steg för steg dissociera sig från vissa verksamheter och avstå från att engagera sig i flera av de problem, som samhällets omdaning, befolkningsutvecklingen m m skapade. Både fysiokrater och liberaler ville kompensera statens dissociation genom association av frivilliga och demokratiska krafter.

Lantbruket var långt framme i denna utveckling. Sockenmagasinen expanderade kraftigt vid 1700-talets mitt. Då väcktes också de första tankarna på den typ av sammanslutningar, som från 1790-talet förverkligades genom hushållningssällskapen, vilka inledde den första associationsvågen och utgjorde dess kraftfullaste inslag. År 1820 fanns 22 och 1860 26 sällskap. Såväl sällskapen och spar- och hypoteksbankerna som försäkrings- och räntekapitalföreningarna tillkom för att hantera den agrarsociala problematik, som samhällsförändringarna skapade.

Hushållningssällskapen tillkom under merkantilismens avvecklingskede och var en central del av den tidiga associationsvågen och av det ekonomiska doktrinskiftet och övergången till nya produktionsformer. De var också ett utflöde av upplysningstidens förnufts- och framstegstro och inriktades från starten på att nyttiggöra vetenskapens landvinningar i den agrara praktiken. Sällskapens samköp var ett naturligt komplement till de äldre samarbetsformerna på landsbygden. Som organisatörer av samföretag i större skala blev sällskapen föregångare med Värmland och dess sekreterare Gustaf Magnus Stuart i spetsen. Släkten Geijer hade stor del i samköpsverksamheten och sannolikt spelade dessa erfarenheter en roll när Geijers vision om ett kooperativt och associationsstyrt samhälle utformades. Denna verksamhet influerade via Geijer också de mångskiftande och dynamiska initiativ, som sällskapet i Uppsala utvecklade under von Kraemers ledarskap. Här vidgades verksamheten från enbart samköp till ett mångsidigt "associationsväsende" utifrån Geijers tankar om det framflytande industrisamhällets utformning.

Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsbolag kan ses som en anpassning till den nya aktiebolagslagen av den samköpsverksamhet, som bedrivits inom hushållningssällskapen sedan 1803. Trots att det ytligt sett var ett av von Kraemers minst framgångsrika initiativ och av allt att döma en besvikelse för honom personligen, har bolaget tilldragit sig ett betydande intresse hos eftervärlden och efterhand kommit att framstå som något av den folkliga företagsamhetens myndighetsförklaring.

Alla initiativ, som togs hade emellertid inte denna inhemska bakgrund. Det främsta undantaget på lantbrukssidan var hypoteksföreningarna vars förebilder fanns i Preussen och som - med statens hjälp - skapade den första heltäckande och rikssamarbetande ekonomiska

organisationen inom lantbruket. Detta hindrade inte von Kraemer från att införliva dem med sin arsenal av associationer och de möttes också av en enhälligt positiv opinion vid lantbruksmötet 1860.

Sparkassorna och livränteanstalterna tillkom liksom hypoteksbankerna för att lösa de agrarsociala problem, som åren 1820-50 blev akuta till följd av befolkningsökningen och omställningen från agrar- till industrisamhälle. De organisatoriska modellerna var delvis inhemska Berndt Santessons kassor vid bruken vid Årnäs och på Brommö och John Swartz kassa på Hovgården men fanns också i Tyskland. De senare lanserades av löjtnanten Johan Magnus Flygare, kvalitetsgranskades av Vetenskapsakademien och låg till grund för de 14 länsanstalter, som tillkom med början 1850. Därutöver redovisades 1865 nödhjälpskassor i Kopparbergs, Jämtlands och Västerbottens län, vilkas ursprung förmodligen är att söka i 1820-talets länsmagasinsföreningar. Däremot avlogs Santessons förslag vid riksdagen 1823 om obligatoriska besparings- och understöds-kassor vid bruk, fabriker m m.

Organisationsarbetet engagerade den associationsintresserade personkretsen kring Geijer i Uppsala. Ledande vid sidan av Geijer, som inte deltog i det praktiska arbetet, och John Swartz var Robert von Kraemer, Johan Arrhenius, Erik Sparre, Adolf och Hugo Hamilton. Senare tillkom bröderna Viktor och Gustaf Fridolf Almqvist och 1884 fullföljdes intentionerna av geijerbeundraren Adolf Hedin. Genom bl a debatten vid lantbruksmötet 1850 etablerades också - främst genom S A Hedlund - kontakter av stor framtida betydelse med den framväxande liberala arbetarerörelsen. Utöver uppsalakretsen kom ränte- och pensionsföreningarna att engagera samhällsintresserade skriftställare som Georg Swederus, praktikern Johan Magnus Flygare, Carl Johan Holm, Anders Christian Raab och Fredrik Sundler samt några av von Kraemers landshövdingekollegor som Samuel Gustaf von Troil och Claes Gabriel Bergenstråle. Den senare särskilt när det gällde att anpassa de tyska förebilderna till svenska förhållanden.

Man kan därför konstatera att det vid seklets mitt i Uppsala etablerades ett kluster, som var redo att aktivt driva frågorna om associationernas roll i det framflytande industrisamhället. Det nya föreningsväsendet utgjordes tills vidare av 26 hushållningssällskap, tio hypoteks-föreningar, ett drygt femtontal regionala understödsföreningar och ett okänt antal lokala pensionskassor samt Lagunda och Hagunda häraders varuanskaffningsbolag. Därutöver fanns ett antal försäkrings- och avelsföreningar.

Lantbrukets modernisering skapade förutsättningar för hemindustriell produktion i större skala (s.k. protoindustrialisering) på landsbygden under 1800-talets första hälft. Ett exempel var Sjuhäradsbygdens bomullsvävning, som drevs på förlagsbasis och vars produkter via knallarnas gårdfarihandel främst avsattes i Stockholm och Bergslagen. År 1834 anlades i Rydboholm utanför Borås landets första mekaniserade väveri med Sven Eriksson som huvudman. Det var en mönsteranläggning med svensktillverkad maskinutrustning. Andra regioner med inriktning på textilproduktion – särskilt linnelärfä – var Hälsingland och Ångermanland. Avsättningen låg i böndernas händer genom de slädlag, som vintertid besökte marknaderna i Stockholm och Mellansverige. I Närke utvecklades landsbygdens skotillverkning för städernas frimarknader till skomakeri i förlagsmässiga former i Kumla och Örebro. I Dalarna uppstod en avsaluslöjd för metall- och lädervaror och i delar av Småland och Halland fanns en betydande möbeltillverkning, yllevävning och trikåstickning. Andra landsbygdsbaserade industrier, som började drivas i större skala var kvarnar, sågar och tegelbruk för vilka ångdriften blev starkt produktionsfrämjande. Landsbygdens protoindustri skapade utrymme för lönearbete och jämnade vägen för fortsatt industrialisering genom bl a arbetsvandringar. Många betraktade rentav denna industri som en specifikt svensk modell, en vidareutveckling av brukstraditionen och ett alternativ till de engelska fabriksstädernas fattigdom, tristess, bostadsnöd och miljöförstöring.

Laga skiftet, skråväsendets avskaffande och näringsfriheten medförde att sekelgamla produktionsformer och sociala mönster bröts upp. Övergången till en liberal ekonomi avreglerade för lantbrukets del främst bergsbruket, försäkringsväsendet, skjuts- och marknadsväsendet och sockenmagasinen. De områden, som omreglerades var självstyrets former nationellt och lokalt, brännvinsbränningen, handeln och efterhand skatterna, försvaret och väghållningen. Näringsmodernisering och effektivisering skapade behov av odlingsmark, redskap, konstgödsel, kapital, kunskaper, sak- och personför-säkringar. När det gällde att tillgodose dessa behov gjorde hushållningssällskapen redan från början betydelsefulla insatser, som underlättade och påskyndade utvecklingen. De bidrog genom samköpsverksamheten framgångsrikt till att underminera och radera resterna av det merkantilistiska regleringssystemet och bereda vägen för landsbygdens ekonomiska frigörelse. Mindre lyckosamma var man när det gällde att stöpa om och anpassa de delar av landsbygdsekonomin, som varit integrerade i regleringssystemet. Trots goda regionala insatser lyckades man inte åstadkomma ett enhetligt och rationellt försäkringsväsende när brandstoden avskaffats och strävandena att rädda över bergsmännens kollektiva produktionsformer i den nya ekonomin engagerade man sig inte i. I fråga om sockenmagasinen genomförde Lantbruksakademin en mönstergill utredning men några konkreta åtgärder för att ge denna agrarsamhällets största folkligt baserade ekonomiska organisation en framtid i näringsfrihetens spannmålshandel vidtog man inte. Flera hushållningssällskap var delaktiga i kypoteksöreningarnas tillkomst men en riksorganisation för dessa krävde statens medverkan.

När detta konstaterats måste man samtidigt beakta att 1800-talets första hälft var en utomordentligt besvärlig tid för många sällskap och att krafterna därför inte räckte till för omfattande externa initiativ och insatser. Det var först efter 1855 som brännvinsmedlen gav sällskapen en säkrare ekonomisk plattform att agera från.